

Migracije srpskog stanovništva na području Nezavisne Države Hrvatske tijekom 1941. godine

MARICA KARAKAŠ OBRADOV

Hrvatski institut za povijest, Zagreb, Republika Hrvatska

Srpsko stanovništvo na području Nezavisne Države Hrvatske bilo je uključeno u planove Trećeg Reicha oko zamjene stanovništva. Prema prvim planovima najveći broj Slovenaca trebao se preseliti na područje NDH, s čijeg se područja trebao iseliti isti broj Srba, no planirano se nije u cijelosti provelo zbog pomanjkanja radne snage u zaposjednutom dijelu Slovenije i pobune/ustanka na području NDH i u Srbiji. Ovaj način rješavanja "srpskog pitanja" u NDH, s obzirom na protusrpsko stajalište Ustaškog pokreta, pogodio je vlastima NDH. Usporedo se odvijalo više tipova migracija srpskog stanovništva: iseljavanja s područja NDH, povratak koloniziranih solunskih dobrovoljaca s područja koja su okupirale Mađarska i Bugarska, preseljenja/evakuacije na području NDH, protjerivanje te život u zbjegu. Ovaj rad ponajprije je usredotočen na iseljavanje i protjerivanje te u manjoj mjeri preseljavanje/evakuacije i izbjeglištvo tijekom 1941. godine.

Ključne riječi: Nezavisna Država Hrvatska, 1941., Srbi, migracije, iseljavanje, protjerivanje, izbjeglice, iseljenički logori, Državno ravnateljstvo za ponovu.

Uvod

Protusrpski i protujugoslavenski stav, koji je za Ustaški pokret bio istoznačan, pokazivao se još za djelovanja u emigraciji, kada su se "beogradski režim" i jugoslagenstvo smatrali glavnim neprijateljima "hrvatskog narodnog i državnog individualiteta", a još se većom žestinom iskazao dolaskom Ustaškog pokreta na vlast u travnju 1941. godine.¹ Proglašenjem Nezavisne Države Hrvatske (NDH) započinju se provoditi represivne mjere, primjerice uhićivanje članova predratnih četničkih udruženja i osoba čije je političko djelovanje za vrijeme prethodne Jugoslavije ocijenjeno kao "protuhrvatsko", i drugo nasilje nad srpskim stanovništvom koje se smatralo "stranim elementom" i protivnikom hrvatskog naroda i njegove slobode. Državna represija ubrzo će se okrenuti i protiv komunista i

¹ Fikreta JELIĆ-BUTIĆ, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatske 1941-1945.*, Zagreb 1978., 61.-82.; Jozo TOMASEVICH, *Rat i revolucija u Jugoslaviji 1941-1945. Okupacija i kolaboracija*, Zagreb 2010., 432.-436.; Mario JAREB, *Ustaško-domobranski pokret od nastanka do travnja 1941.*, Zagreb 2006., 129.-130.

njihovih suradnika.² Na područjima koje je obuhvatila NDH živjelo je oko 1 800 000 stanovnika pravoslavne vjere, a neki izvori navode da je srpsko stanovništvo bilo i brojnije te iznose brojeve od 1 847 000 do 1 925 000.³

Nasilje kojem je srpsko stanovništvo bilo izloženo u prvim mjesecima rata, ali i do kraja 1941., često se povezivalo s djelovanjem "divljih ustaša", ali nisu izostali ni protusrpski javni istupi dužnosnika novih vlasti. Nakon izbivanja pobune/ustanka protiv NDH, što je u širem opsegu prisutno od ljeta 1941., njezine vlasti provode nove represivne mjere za suzbijanje oružanog otpora, koji će se postupno podijeliti na partizanski pokret predvođen Komunističkom partijom Jugoslavije i četnički pokret koji je bio vjeran jugoslavenskoj kraljevskoj vladi u izbjeglištvu. Uz partizane će postupno pristajati i Hrvati, dok će četnici zadržati gotovo isključivo srpski sastav.⁴

Svi ovi događaji prouzročit će različite tipove migracija srpskog stanovništva: njegovo dogovoreno iseljavanje iz NDH u Srbiju, povratak koloniziranih solunskih dobrovoljaca na područje NDH s jugoslavenskih područja koja su okupirale Mađarska i Bugarska, preseljenja/evakuacije unutar području NDH, odlazak srpskog stanovništva kao prognanika i izbjeglica s područja NDH u Srbiju i na područja koja su anektirali Talijani ili ih je nadzirala talijanska vojska. Poseban fenomen tijekom rata bio je i život u zbjegu, do kojega je dolazilo zbog ratnih događaja. Ovaj rad ponajprije je usredotočen na dogovoreno iseljavanje i protjerivanje i izbjeglištvo srpskog stanovništva u NDH tijekom 1941. godine.⁵

Njemačko-hrvatski dogovori o preseljenju

Slaganje mozaika izmjena stanovništva na europskom prostoru, pa tako i na području bivše Kraljevine Jugoslavije, bilo je u nadležnosti Trećeg Reicha, pod

² F. JELIĆ-BUTIĆ, *n. dj.*, 162.-178.; Bogdan KRIZMAN, *Ante Pavelić i ustaše*, Zagreb 1978., 504.-522.; ISTI, *Pavelić između Hitlera i Mussolinija*, Zagreb 1980., 117.-137.; J. TOMASEVICH, *n. dj.*, 437.-463.; Filip ŠKILJAN, "Akcija Crkveni Bok", *Radovi*, Zavod za hrvatsku povijest, br. 37/2005., 325.-342.; ISTI, "Odnos ustaške vlasti na Klaniku i u potkalničkom kraju prema Srbima, Židovima i Romima 1941. godine", *Cris*, god. XI, br. 1, Križevci 2009., 91.-103.; ISTI, "Stradanje Srba, Roma i Židova u virovitičkom i slatinskom kraju tijekom 1941. i početkom 1942. godine", *Scrinia Slavonica*, br. 10/2010., 341.-365.; ISTI, "Genocid nad Srbima, Romima i Židovima u kotaru Nova Gradiška tijekom Drugog svjetskog rata", *Tokovi istorije*, br. 3/2010, 33.-62.

³ *Priručnik o političkoj i sudbenoj podjeli Nezavisne Države Hrvatske*, ur. Rafael Landikušić, Zagreb 1942., 13.; Slobodan D. MILOŠEVIĆ, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941 - 1945.*, Beograd 1981., 134.; J. TOMASEVICH, *n. dj.*, 431.

⁴ *Hrvatski narod* (Zagreb), 19. lipnja 1941., 13., 22. kolovoza 1941, 1., 23. rujna 1941., 1.; *Zločini na jugoslovenskom prostoru u Prvom i Drugom svjetskom ratu. Zbornik dokumenata. Zločini Nezavisne Države Hrvatske 1941.-1945.*, tom I., Beograd 1993. (dalje: *Zločini NDH*), dok. br. 273; Andrija-Ljubomir LISAC, "Deportacije Srba iz Hrvatske 1941.", *Historijski zbornik*, br. 1-4, Zagreb 1956., 135.-136.; Đoko JOVANIĆ, "Ustanak u južnoj Lici", *Ustanak naroda Jugoslavije 1941*, knj. 1., Beograd 1962., 105.; ISTI, "Ustanak u južnoj Lici 1941. godine (Neki podaci i sjećanja)", *Lika u NOB 1941*, knj. 1., Beograd 1963., 107.-108.; Tone FERENC, *Nacistička politika denacionalizacije u Sloveniji u godinama od 1941 do 1945*, Ljubljana - Beograd 1979., 233.-234.; B. KRIZMAN, *Između Hitlera i Mussolinija*, 63.-65.; Vjekoslav VRANČIĆ, *Branili smo državu. Uspomene, osvrti, doživljaji*, knj. I., Washington D. C. - Zagreb 2006., 43.-44.

⁵ Opširnije o migracijama srpskog stanovništva tijekom rata i u neposrednom poraću na hrvatskom prostoru vidi u: Marica KARAKAŠ OBRADOV, *Dobrovoljna i prisilna preseljenja u Hrvatskoj tijekom Drugog svjetskog rata i poraća*, doktorski rad, Zagreb 2011., 77.-123.

čijim su pokroviteljstvom održani svi sastanci o iseljavanju Slovenaca u NDH i Srbiju te Srba iz NDH u Srbiju.⁶ U Mariboru je 6. svibnja 1941. održana konferencija o preseljenju stanovništva pod predsjedanjem Sigfrieda Überreithera, šefa civilne uprave u Donjoj Štajerskoj, koju je anektirao Treći Reich, na kojoj su bili prisutni i predstavnici NDH. Predsjedavajući je u uvodnom izlaganju rekao da dio Slovenaca mora biti iseljen u Srbiju ili NDH. Postoje navodi da su se vlasti NDH u početku protivile useljavanju Slovenaca na njihovo područje, ali su pod njemačkim pritiskom popustile. Naime, njemački poslanik u Zagrebu Siegfried Kasche ukazao je na mogućnost da će se doseljavanje Slovenaca "izravnati" s iseljavanjem Srba u Srbiju. Ministarstvo vanjskih poslova u Berlinu javilo je svom izaslanstvu u Zagrebu Hitlerovu odluku od 21. svibnja 1941., kojom je naredio iseljavanje 220 000 do 260 000 Srba iz NDH u Srbiju te useljavanje istog broja Slovenaca u NDH. U Beogradu je tijekom svibnja 1941. održano nekoliko sastanaka vezano uz promjenu plana preseljenja Slovenaca i Srba pod predsjedanjem njemačkog vojnog zapovjednika za Srbiju generala Helmuta Förstera, na kojima je potvrđena ideja da se najveći broj Slovenaca, njih oko 260 000, preseli na područje NDH, s čijeg bi se područja iselio isti broj Srba.⁷

U njemačkom poslanstvu u Zagrebu održana je pod Kascheovim predsjedanjem 4. lipnja 1941. konferencija na kojoj se također raspravljalo o iseljavanju slovenskog stanovništva s područja koje su Nijemci anektirali u NDH i Srbiju i o iseljavanju Srba iz NDH u Srbiju.⁸ Istoga dana, također u njemačkom poslanstvu u Zagrebu, održan je sastanak operativaca koji su neposredno rukovodili razmjenom stanovništva, na kojem su dogovorene pojednosti preseljavanja stanovništva, o čemu se razgovaralo i 4. i 8. srpnja 1941., kada su utanačeni datumi polazaka i odredišta pojedinih transporta.⁹ Prema zaključcima konferencije od 4. lipnja razmjena stanovništva trebala se obaviti u tri vala od 7. lipnja do 31. listopada 1941. godine. U prvom valu, do 5. srpnja, planiralo se iseljavanje 5 000 pravoslavnih svećenika s obiteljima u Srbiju. U drugom valu, od 10. srpnja do 30. kolovoza, trebalo je iseliti oko 25 000 Srba iz Srijema i Bosne. Treći val trebao je trajati od 15. rujna do 31. listopada 1941. i u njemu je iz NDH u Srbiju trebalo iseliti oko 145 000 Srba. Također je do 31. listopada 1941. s područja NDH trebalo u Srbiju iseliti 30 000 Srba koji nisu imali zavičajnost na području NDH. Svaki preseljeni mogao je sa sobom po-

⁶ Isto, 124.-131.

⁷ S. D. MILOŠEVIĆ, *n. dj.*, 28.; Milenko MILIĆ, "Plansko i nasilno raseljavanje Jugoslovena tokom drugog svetskog rata", *Jugoslavenska revija za međunarodno pravo*, god. XI/1964., 421.; Rafael BRČIĆ, "O iseljavanju Slovenaca u Bosnu 1941. godine", *Prilozi*, 9/1, Sarajevo 1973., 303.-304.; Božo REPE, "Izgon (Usoda slovenskih izgnancev med leti 1941 - 1945)", *Migracije in slovenski prostor od antike do danes*, Zbirka Zgodovinskega časopisa 39, ur. Peter Štih, Bojan Balkovec, Ljubljana 2010.

⁸ Hrvatski državni arhiv, Zagreb (dalje: HDA), Služba državne sigurnosti Republičkog sekretarijata za unutrašnje poslove Socijalističke Republike Hrvatske (dalje: SDS RSUP SRH), 013.1.38, Zapisnik konferencije /prijevod i prepis/ od 4. lipnja 1941. održane u Zagrebu pod vodstvom njemačkog poslanika S. Kaschea; S. D. MILOŠEVIĆ, *n. dj.*, 31.

⁹ Arhiv Jugoslavije, Beograd (dalje: AJ), Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača 1943.-1948., kut. 2618, Dosje Richarda [Rikarda] Flögela, ravnatelja Zavoda za kolonizaciju NDH.

nijeti 50 kg prtljage i 500 jugoslavenskih dinara. Seljacima je odobren odlazak s natovarenim konjskim zapregama, s time da je mogao otići isti broj zaprega i tegleće stoke u Srbiju koliko su doseljeni Slovenci s područja koje je okupirao Treći Reich prevezli na područja NDH.¹⁰

Prema dogovoru od 4. lipnja iz Štajerske i Koruške trebalo je iseliti 80 000 Slovenaca, no Nijemci su odlučili da će preseliti njih 30 000, i to 15 000 do sredine kolovoza 1941., a ostale nakon okončanja rata. Ta odluka nije odgovarala vlastima NDH jer je to značilo da će se smanjiti i broj iseljenih Srba s područja NDH, koji je trebao biti recipročan broju iseljenih Slovenaca.¹¹

O doseljavanju Slovenaca u NDH i iseljavanju Srba s područja NDH razgovarali su Hitler i Pavelić u lipnju 1941. u Berchtesgadenu kraj Salzburga. Tada je Hitler rekao Paveliću da je iseljavanje Slovenaca i Srba "trenutno bolno", no da je i to bolje od "trajne boli", naglasivši mu "dobrobit" vođenja "50 godina nacionalno netolerantne politike" kako bi se učvrstila država. Ponovno su potvrdili odluku o iseljavanju Srba s područja NDH i doseljavanju Slovenaca.¹²

U Zagrebu su 4. srpnja 1941. predstavnici njemačkog poslanstva i vlasti NDH dogovorili red vožnje za transporte slovenskih useljenika i srpskih iseljenika. Dogovoreno je da se od 11. srpnja 1941. započne s otpremanjem po 500 Srba naizmjenično iz logora Bijeljina (oko 5 000 osoba), Sisak-Caprag (oko 4 000), Bjelovar (4 000) i Požege (oko 12 000 osoba). Iz Bijeljine su srpski iseljenici trebali pješaćiti do Rače, a zatim su parobrodima trebali biti prevezeni do Zemuna ili Beograda.¹³ Ponovni sastanak vezano za ovaj drugi val preseljavanja slovenskog i srpskog stanovništva održan je 8. srpnja i utvrđen je konačni vozni red, broj vagona, izmjena osoblja u pratnji vlakova za odlazak Srba iz NDH u Srbiju i odlazak Slovenca iz južne Štajerske u NDH. Planirano je da iseljavanja Srba započnu 17. srpnja, potvrđeno je da se dnevno otprema 500 osoba iz pojedinog iseljeničkog logora, s tim da je povećan broj iseljenika (iz logora Sisak-Caprag oko 8 000, iz Požege oko 10 000 i iz Bjelovara 7 000 osoba). Vlakovi Hrvatskih državnih željeznica srpske su iseljenike preko Slavenskog Broda i Vinkovaca trebali dopremiti do Zemuna, gdje su se oni trebali ukrcati na vlakove Srpske državne željeznice.¹⁴ Ovo iseljavanje trebalo je biti provedeno do 9. rujna 1941. godine.¹⁵

No njemačko vojno zapovjedništvo u Srbiji odbilo je 16. srpnja nastavak drugog vala preseljenja pod obrazloženjem da je u Srbiju iz NDH već stiglo 80

¹⁰ HDA, SDS RSUP SRH, 013.1.38, Zapisnik konferencije /prijevod i prepis/ od 4. lipnja 1941. održane u Zagrebu pod vodstvom njemačkog poslanika S. Kaschea; F. JELIĆ-BUTIĆ, *n. dj.*, 168., 169.; T. FERENC, *n. dj.*, 208.-211.; S. D. MILOŠEVIĆ, *n. dj.*, 32.-33., 233.

¹¹ S. D. MILOŠEVIĆ, *n. dj.*, 153.

¹² Ladislaus HORI, Martin BROSCAT, *Ustaška država Hrvatska 1941.-1945.*, Beograd 1994., 148.-149.; T. FERENC, *n. dj.*, 210.; R. BRČIĆ, *n. dj.*, 305.

¹³ Bosanska Rača nalazi se u sjeveroistočnoj Bosni na rijeci Savi nasuprot Sremskoj Rači u Srbiji.

¹⁴ Arhiv Republike Slovenije, Ljubljana (dalje: ARS), Urad za podržavljeno lastnino NDH v Zagrebu, kut. 28 (1374 B), Državno ravnateljstvo za ponovu, br. 181/1941. od 10. srpnja 1941. i Državno ravnateljstvo za ponovu, br. 507/41.; T. FERENC, *n. dj.*, 234., 235.

¹⁵ ARS, Urad za podržavljeno lastnino NDH v Zagrebu, kut. 28 (1374 B), Ministarstvo prometa i javnih radova – Odio za željeznički promet br. 2501/II-1941. od 29. srpnja 1941.

000 do 85 000 protjeranih Srba. O ovome su predstavnici njemačkog poslanstva u Zagrebu razgovarali s hrvatskim ministrom vanjskih poslova Mladenom Lorkovićem, koji je izrazio sumnju da je s područja NDH u Srbiju otišao tako veliki broj Srba. On je napomenuo da je u NDH stiglo nekoliko tisuća Hrvata i Slovenaca iz Srbije mimo dogovora, kao i stotine izbjeglica sa slovenskog područja koje je anektirao Treći Reich.¹⁶

Pukovnik Stjepan Jendrašić iz Glavnog stožera vojskovođe Slavka Kvaternika obratio se 19. srpnja 1941. Državnom ravnateljstvu za ponovu u vezi s iseljavanjem Srba. Naveo je da se s njemačkim predstavnicima više puta dogovarao broj iseljenika. Ipak je bilo vidljivo da on nije točno dogovoren. Tako su neki hrvatski dužnosnici govorili o 30 000 srpskih iseljenika, drugi su spominjali brojku od njih 65 000, dok su Nijemci i dalje navodili da je do kraja srpnja u Srbiju "ilegalno", mimo dogovora, iseljeno oko 80 000 Srba. Jendrašić je tražio da se s iseljavanjem nastavi što žurnije zbog teškoća u prehrani i opasnosti od zaraznih bolesti u iseljeničkim logorima, a prema njegovim podacima njemačka strana planirala je nastaviti iseljavanje za dva tjedna.¹⁷

U međuvremenu su se datumi za iseljavanje Srba dogovoreni 4. i 11. srpnja 1941. izmijenili pa je Odio za željeznički promet Ministarstva prometa i javnih radova 29. srpnja izdao novu naredbu o kretanju vlakova za prijevoz Srba u Srbiju i Slovenaca u NDH. Prvi vlak sa srpskim iseljenicima trebao je krenuti 1. kolovoza 1941. iz Siska-Capraga, zatim 2. kolovoza iz Požege i 3. kolovoza iz Bjelovara. Vlakovi su iseljenike trebali prevesti do Zemuna, a planiralo se da će ih biti oko pedeset.¹⁸

Heinrich Himmler je, kao povjerenik Reicha za jačanje njemačke nacije, 18. kolovoza 1941. naredio da se obustave sva preseljenja na jugoistoku Europe. Zato je 26. kolovoza prekinuto iseljavanje s područja NDH. Ovo je njemačkog poslanika Kaschea dovelo u nezgodan položaj jer je znao da će u tom slučaju biti velikih teškoća s prihvatom i smještajem Slovenaca koji su trebali doći na područje NDH. Himmlerova naredba ubrzo je povučena, što se povezuje s potrebom preseljenja kočevskih Nijemaca u Štajersku, pa je zato trebalo dogovoriti daljnje iseljavanje Slovenaca u NDH i Srba iz NDH u Srbiju.¹⁹ No na više razina vlasti Trećeg Reicha došlo se do zaključka da iseljavanje Srba iz NDH u Srbiju rasplamsava ustanički pokret u Srbiji. Njemački vojni zapovjednik u Srbiji izrazio je mišljenje da dolazak iseljenika uz socijalne probleme povećava nezadovoljstvo i otpor u Srbiji te je nemoguće daljnje preuzimanje iseljenika. S njim bi se moglo nastaviti kada u Srbiji nastupi "mirnije stanje".²⁰

¹⁶ T. FERENC, *n. dj.*, 235.-236.

¹⁷ Muzej Vinkovci, Zbirka preslika dokumenata, Dopis glavnoštožernog pukovnika Stjepana Jendrašića, delegata Glavnog stožera Vojskovođe, Državnom ravnateljstvu za ponovu od 19. srpnja 1941., br. 17161, Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača; T. FERENC, *n. dj.*, 236.

¹⁸ ARS, Urad za podržavljeno lastnino NDH v Zagrebu, kut. 28 (1374 B), Ministarstvo prometa i javnih radova – Odio za željeznički promet br. 2501/II-1941. od 29. srpnja 1941.

¹⁹ T. FERENC, *n. dj.*, 239.-240., 245.-247.

²⁰ *Grada za historiju Narodnooslobodilačkog pokreta u Slavoniji*, knj. 1., Slavonski Brod 1962., dok. br. 96.

I nagomilani problemi potaknuti pobunom/ustankom srpskog stanovništva u NDH tražili su nova rješenja pa je 22. rujna 1941. u njemačkom poslanstvu u Zagrebu održana konferencija na kojoj se trebao utvrditi broj do tada iseljenih osoba. Prema iznesenim podacima do 4. lipnja iz NDH u Srbiju je iseljeno 60 000 osoba, zatim je u razdoblju do 28. kolovoza iseljeno njih 12 436, a od 28. kolovoza do 20. rujna 1 674 osobe. Tako je do datuma konferencije prešlo 118 110 osoba. Dogovoreno je da iz NDH u Srbiju može prijeći još 3 200 Srba koji se nalaze u sabirnim logorima za iseljenje, dok je NDH trebala prihvatiti još 1 000 Slovenaca.²¹

Do početka rujna 1941., prema nekim izvorima, legalno je preseljeno iz NDH u Srbiju 12 436 osoba, a nelegalno 92 546, s tim da se pretpostavljalo da je taj broj i veći jer se sve osobe nisu prijavile u Beogradu. Još su dva transporta Srba u rujnu (4. i 7.) otpremljena u Srbiju s 1 128 osoba. Iznova su preseljenja Slovenaca i Srba prekinuta na dva tjedna.²² Dana 26., 27. i 28. rujna 1941. otpremljena su tri transporta s ukupno 1 621 osobom. Problemi su opet nastupili kada je 26. rujna u Srbiju neplanirano stigao transport s 1 200 Srba koje je otpremio kotarski načelnik iz Dvora na Uni. U tom transportu nisu bili Srbi iz sabirnog logora Požege, nego je to bilo stanovništvo koje je izbjeglo u šumu te su bili "goli i bos i sasvim bez sredstava". Odmah se zahtijevalo da se taj broj oduzme od ukupnog dogovorenog broja legalnih iseljenika, a transporti 27. i 28. rujna još su prihvaćeni. Državno ravnateljstvo za ponovu tražilo je da se kazni kotarski predstojnik Dvora na Uni.²³ Stoga je oko 1 500 Srba koji su bili u sabirnim logorima "ispalo" iz dogovora te je Državno ravnateljstvo za ponovu 30. rujna 1941. predložilo da ih se vrati kućama. No kako su njihove kuće već dane na upotrebu kolonistima, nije ih se moglo vratiti na njihova imanja, pa su se nametale dvije mogućnosti: ili im dodijeliti posjede Srba koji su već iseljeni ili im dopustiti da ilegalno prijeđu u Srbiju. No Državno ravnateljstvo za ponovu naglasilo je da su oni "državni ured" te da se ne mogu niti smiju upuštati u neku "neozbiljnu akciju", dakle isključena je mogućnost ilegalnog prebacivanja u Srbiju.²⁴

Nijemci su sredinom listopada dopustili da se u Srbiju uputi posljednji transport iz iseljeničkog logora u Požegi, i to s osobama iz kotareva Križevci, Ludbreg i Garešnica na čije su se posjede već naselili Slovenci, Hrvati izbjegli s područja Bosne i Hercegovine te kolonisti. U njemu je bilo 450 osoba, od toga 362 iz kotareva Križevci i Ludbreg te 98 iz kotara Garešnica. Stanovnici sela Poganovci u čijim su kućama već bili naseljeni kolonisti pušteni su iz logora do 20. listopada, do kada je Zavod za kolonizaciju trebao iseliti koloniste iz njihovih kuća. Iseljenici iz kotareva Grubišno Polje, Virovitica i Našice koji nisu iseljeni u Srbiju pušteni su kućama, a iseljenici iz kotara Garešnice zadržani su prema nalogu Glavnog ravnateljstva za javni red i sigurnost dok se ne dostavi

²¹ T. FERENC, *n. dj.*, 250.-251., prilično nejasno donosi brojčane pokazatelje koje je crpio iz zapisnika konferencije održane 22. rujna 1941.

²² *Grada za historiju Narodnooslobodilačkog pokreta u Slavoniji*, knj. 1., dok. br. 96; T. FERENC, *n. dj.*, 248.-251.; S. D. MILOŠEVIĆ, *n. dj.*, 153.

²³ T. FERENC, *n. dj.*, 250.-251.

²⁴ *Isto*, 251.; S. D. MILOŠEVIĆ, *n. dj.*, 42.

popis osoba koje su bile članovi četničkih udruženja i njih je trebalo preuzeti navedeno Ravnateljstvo, a ostali su pušteni kućama. Kotarska je oblast Garešnica 29. listopada 1941. zabilježila da se u Garešnicu vratilo 256 Srba iz iseljeničko-useljeničkog logora u Požegi. Srpsko stanovništvo iz požeškog sabirnog logora također je pušteno kućama.²⁵

Njemačko Ministarstvo vanjskih poslova javilo je 5. listopada poslaniku Kascheu da se s hrvatskim vlastima dogovori da NDH tijekom jeseni ipak prihvati daljnjih 45 000 Slovenaca. Čini se da je Kasche osobno bio uvjeren da je to nemoguće, što je 8. listopada i priopćio Ministarstvu vanjskih poslova u Berlinu. Objasnio je da NDH više nema mogućnosti za nastavak iseljavanja Srba u Srbiju, odnosno nije moguće iseliti 19 000 Srba u Srbiju niti u NDH useliti još 38 000 Slovenaca. Također je upozorio da treba misliti na posljedice preseljavanja koja bi potakla daljnje nemire koje predvode komunisti. Osim toga sve bi to gospodarski opteretilo NDH, što ne bi odgovaralo ni njemačkoj strani.²⁶

Za njemačku stranu ovo će zapravo značiti i završetak prethodno opisanih masovnih preseljenja stanovništva na bivšem jugoslavenskom području jer joj to zbog vojnih, političkih i gospodarskih prilika više nije odgovaralo.

Državno ravnateljstvo za ponovu i njegovi useljeničko-iseljenički logori

Vlasti NDH zakonskom su odredbom od 24. lipnja 1941. osnovale Državno ravnateljstvo za ponovu. Za ravnatelja je postavljen Josip Rožanković, a već spomenuti pukovnik Stjepan Jendrašić iz Glavnog stožera vojskovođe Slavka Kvaternika blisko je surađivao s njim. Zadaća Državnog ravnateljstva za ponovu bila je uređenje svih poslova “useljavanja, smještaja i izseljavanja pučanstva” i “preuzimanje i predaja posjeda i inih dobara iz ruku izseljenih u ruke useljenih”. Za provođenje odluka Državnog ravnateljstva za ponovu namjeravalo se osnovati i “Ponovničko oružništvo” kao oružano tijelo za osiguranje nesmetane provedbe “ponovničke zadaće”. Također je 1. srpnja osnovano Državno ravnateljstvo za gospodarsku ponovu. Ta dva ravnateljstva preuzimala su imovinu iseljenih osoba i osoba koje su napustile NDH te su zakonskom odredbom od 15. rujna 1941. spojena u jedno tijelo.²⁷ Usporedo s osnivanjem Državnog ravnateljstva za ponovu ustrojena su i njegova glavna središta u Banjoj Luci, Sarajevu i Osijeku.²⁸

²⁵ HDA, Ministarstvo državne riznice, Ured za podržavljeni imetak (dalje: MDR, UPI), kut. 1848, Broj: 22689/1941. i b.b. Popis 138 stanovnika sela Poganovci puštenih iz sabirnog logora Požega; A.-LJ. LISAC, *n. dj.*, 144.-145.; Franko MIROŠEVIĆ, “Obilježja NOB-a u Moslavini”, *Sjeverozapadna Hrvatska u NOB-u i socijalističkoj revoluciji*, Zagreb 1976., 487.; T. FERENC, *n. dj.*, 252.

²⁶ T. FERENC, *n. dj.*, 231.-232., 245.-246., 251., 261.-292.; S. D. MILOŠEVIĆ, *n. dj.*, 39.-43.

²⁷ *Zbornik zakona i naredaba NDH*, god. I, sv. I.-XII., br. 1.-1258., Zagreb 1941., Zakonska uredba o osnivanju uređa za obnovu privrede, 3. svibnja 1941., 50.-51., Zakonska odredba o osnutku Državnog ravnateljstva za ponovu, 24. lipnja 1941., 195.-196., Zakonska odredba o osnutku Državnog ravnateljstva za gospodarsku ponovu, 8. srpnja 1941., 252.-253., Zakonska odredba o spajanju Državnog ravnateljstva za ponovu i Državnog ravnateljstva za gospodarsku ponovu, 16. rujna 1941., 598.-599.

²⁸ R. BRČIĆ, *n. dj.*, 306.

Na prije spomenutim konferencijama i sastancima o razmjeni stanovništva dogovoreno je da najprije od pravoslavnog stanovništva treba iseljavati solumske dobrovoljce, Srbijance i pravoslavne svećenike, a potom su na redu bili politički nepodobni i “ekonomski jaki” Srbi. Treba spomenuti da je Državno ravnateljstvo za ponovu okružnicom od 24. srpnja odredilo detaljne upute za iseljavanje obitelji s “dvije vjere”. U zaključnom dijelu okružnice od 14 točaka naglašeno je da osobe koje se izuzimaju od iseljenja ne smiju biti “poznati kao neprijatelji hrvatskog naroda i hrvatske države”, čak i u slučajevima prelaska na katoličku vjeru.²⁹

Državno ravnateljstvo za ponovu uputilo je tijekom srpnja 1941. okružnicu kotarskim upravama i gradskim redarstvima o prikupljanju iseljenika. Naglašeno je da je to stvar “tajne prirode, hitna i neodgodiva” i od “velikog državnog interesa” te da će se svaki propust kažnjavati na prijekom sudu.³⁰ Sabiranje srpskog stanovništva na pojedinom području trebalo je započeti telefonskim ili brzojavnim nalogom Državnog ravnateljstva za ponovu i obavljati se tijekom noći, iznimno danju, “bez buke i grubosti”. Iseljenici su mogli ponijeti gotovinu i razne vrijednosne papire, kao i druge dragocjenosti, ali su im one u sabirnim logorima oduzimate. Za svakog pojedinca ili obitelj trebalo je izraditi zapisnik o preuzimanju imovine odnosno vrijednosnih papira i vrednota. Iseljenici su na kraju sa sobom mogli ponijeti do 50 kilograma prtljage i 500 kuna po osobi.³¹

Za provođenje ovog zadatka Državno ravnateljstvo za ponovu osnovalo je iseljeničko-useljeničke logore u Požegi, Sisku-Capragu, Bjelovaru i Bijeljini, u koje su dopremani Srbi koje je trebalo iseliti u Srbiju. Slovenci koji su naseljavani u NDH u pravilu su dopremani u Požegu.³² Te logore treba razlikovati od sabirnih i radnih logora koji su od sredine kolovoza 1941. bili u nadležnosti Ustaške nadzorne službe.³³

Zapovjedništvo iseljeničko-useljeničkog logora sastojalo se od stožera, odjela za otpremu iseljenika u Srbiju i primanje useljenih Slovenaca, odjela za upravu imovinom koji je, između ostalog, bio nadležan za pohranu vrijednosti uzetih od iseljenika, te opskrbnog i zdravstvenog odjela. Prema uputama o tehničkom uređenju točno je određeno kako u takvom logoru trebaju izgledati objekti za stanovanje, zahodi, kuhinja, prostor za prijam, prostor za pretres, mjesto za op-

²⁹ ARS, Slovenski izseljenički odbor Zagreb (dalje: SIOZ), kut. 1 (kut. 1345 A), Državno ravnateljstvo za ponovu, Taj. br. 16/1927-1941. od 24. srpnja 1941.; *Zločini NDH*, dok. br. 153.

³⁰ ARS, SIOZ, kut. 1 (1345 A), Obrazac okružnice Državnog ravnateljstva za ponovu, b.b. (u tekstu se pozivaju na okružnicu Ptk. 26/41. od 2. srpnja 1941.).

³¹ HDA, MDR, UPI, kut. 1839, Transportna lista br. 10 od 27. rujna 1941. s 501 osobom (242 muškaraca, 239 žena i 20 djece) iz Banja Luke, Drakulića, Budžaka, Pavlovca, Banjalučkog Polja, Podravske Slatine, Voćina, Prijedora, Mitrovice i Moslavačkog Selišta, kut. 1840, Iskazi isplaćenog novca i otpremnice, kut. 1850, Omot “Logor Požega” kolovoz – rujna, namire osobama koje su puštene iz logora.

³² A.-LJ. LISAC, *n. dj.*, 130.-131.; S. D. MILOŠEVIĆ, *n. dj.*, 149.

³³ Mario KEVO, “Lišavanje slobode i prisilni rad u zakonodavstvu Nezavisne Države Hrvatske (1941.-1945.)”, *Logori, zatvori i prisilni rad u Hrvatskoj/Jugoslaviji 1941.-1945., 1945.-1951.*, ur. Vladimir Geiger, Martina Grahek Ravančić, Marica Karakaš Obradov, Zagreb 2010., 13.

skrbu vodom i smetlište. Kod postupka primanja u logor navedeno je da osobe koje se useljavaju u NDH ostaju u logoru dok Državno ravnateljstvo za ponovu ne odredi daljnji postupak, a osobe koje se iseljavaju u Srbiju ostaju u logoru dok isto Ravnateljstvo ne izda nalog za njihovo otpremanje u Srbiju. Način primanja i postupak u logoru s useljenicima i iseljenicima trebao je biti isti, osim kod pretresa. Svi su trebali biti dopremani s transportnim listama, tj. otpremnicama. Po dolasku se obavezno provodila prozivka. Potom je slijedio pretres tijekom kojeg se pazilo da useljenici nemaju "materijal za propagandu, zabranjene knjige, slike, fotografske aparate, oružje, eksploziv" kao i sve druge predmete koji remete red, sigurnost i službu u logoru. Kod iseljenika se dodatno pregledavao novac, odnosno oni nisu smjeli odnijeti više od 500 kuna po osobi. Iseljenicima su oduzimani vrijednosni papiri, strane valute i druge dragocjenosti, osim vjenčanog prstena. Oduzimanje je trebalo biti "pohranjivanje", uz zapisnik u tri primjerka, te je kao "korisna" stvar naglašeno da je kod iseljenika trebalo stvoriti dojam da će im oduzeto naknadno poslati službenim putem. To je bila mjera koja je trebala "smiriti iseljenike" jer su oduzete stvari trebale ostati na raspolaganju NDH. Za useljenike se, glavu obitelji ili samca, ispunjavao "zeleni i roza karton" s podacima o svim članovima obitelji, s posebnim zahtjevom da točno budu upisana zanimanja, primjerice ne samo "liječnik", nego "liječnik kirurg". Za iseljenike se u logoru moglo prikupiti podatke da budu izuzeti od iseljavanja, što je trebalo uputiti Državnom ravnateljstvu za ponovu. Bilo je najstrože zabranjeno svako zlostavljanje i drugi nečasni postupci (udaranje, psovanje, samovoljno kažnjavanje, ucjenjivanje). U takvim slučajevima trebalo je žurno ispitati krivce i prijaviti ih Državnom ravnateljstvu za ponovu. Zaposlenima u logoru, ako su učinili neki propust ili zloupotrijebili vlast nad logorašima, trebalo se suditi pred prijekim sudom. Upotreba oružja u logorima bila je dopuštena u slučaju opće pobune, pokušaja bijega, odnosno ako nije postojala druga mogućnost sprečavanja tih postupaka. U logoru je djelovala zdravstvena služba koju je, prema napatku Državnog ravnateljstva za ponovu, vodio pouzdani liječnik, a njemu su na raspolaganju bili svi zdravstveni djelatnici među iseljenicima i useljenicima. Zadatak ove službe bila je briga o bolesnima i ranjenima te prevencija i suzbijanje zaraza cijepljenjem i dezinfekcijom. Osobe koje su bile u logoru morale su se tri puta dnevno umivati, jednom dnevno ispirati usta hipermanganom, ako drukčije nije naložio liječnik, i mijenjati rublje jednom tjedno.³⁴

Državno ravnateljstvo za ponovu uputilo je 17. i 18. srpnja 1941. okružnicu zapovjednicima sabirnih logora u Požegi, Sisku-Capragu i Bjelovaru da se Srbima koji se iseljavaju podijeli hrana za dva do četiri dana, dok ne budu razmješteni u nova stalna boravišta. Uz kruh su iseljenici morali dobiti propisanu količinu slanine ili suhog mesa, a ako toga nije bilo, onda im je trebalo dati pekmez ili med. Naglašeno je da se pošalje dovoljna količina "dobro prokuhanog mlijeka" za djeca.³⁵

³⁴ HDA, MDR, UPI, kut. 1776, Djelokrug rada i poslovanje zapovjedništva logora, str. 1.-2. i Uputa za tehničko uređenje i organizaciju službe u logoru od 10. srpnja 1941., str. 1.-10.

³⁵ HDA, MDR, UPI, kut. 1848, br. 10.73/1941. i kut. 1776, 1073/1941.

Bilo je i primjera otpuštanja iz iseljeničko-useljeničkih logora u Požegi i Sisku-Capragu. Državno ravnateljstvo za ponovu slalo je zapovjedništvima iseljeničkih logora naloge o puštanju iz iseljeničkog logora odnosno o dopuštenju da pojedine osobe i obitelji ostanu na području NDH. Često su takva rješenja donesena na osnovi usmenih ili pismenih intervencija pojedinaca iz javnog, osobito političkog života. Bilo je i slučajeva da je netko iseljen prije nego što je molba riješena ili je molba pozitivno riješena, ali se osoba odlučila na iseljenje. Sačuvani su popisi o otpuštanju iz iseljeničkih logora, a slučajevi otpuštanja pojedinaca i obitelji zabilježeni su i u zapisnicima o preuzimanju novca, kod ulaza u iseljenički logor te vraćanju novca kod iseljavanja, gdje su također zabilježeni slučajevi izuzimanja od iseljavanja.³⁶

Državno ravnateljstvo za ponovu obavijestilo je tijekom kolovoza 1941. zapovjedništva iseljeničko-useljeničkih logora u Sisku-Capragu, Bjelovaru i Požegi o potrebi sprečavanja “nedopuštene promidžbe” kod useljenika i iseljenika. Navedeno je da Ravnateljstvo ne raspolaže podacima o političkoj orijentaciji useljenika Slovenaca, a među srpskim iseljenicima ima osoba različitih političkih orijentacija, a sabirni su logori “zgodni” za nepoželjnu političku promidžbu koju useljenici onda mogu proširiti i na domaće stanovništvo.³⁷

Iako su iseljeničko-useljenički logori bili namijenjeni isključivo za sabiranje iseljenika i useljenika, dogodilo se da je u logor u Požegi 26. kolovoza 1941. dopremljeno oko 350 zarobljenih muškaraca iz Bosne. Iako prethodno nije zatraženo odobrenje Državnog ravnateljstva za ponovu, zarobljenici su primljeni u logor. Prema kasnijem istražnom postupku oni su pokrenuli pobunu, htjeli su se “domoći oružja” i opet “pobjeći u planinu”, ali su svi likvidirani. U istrazi se raspravljalo o prekoračenju upotrebe sile i utvrdilo da se pobuna zarobljenika mogla riješiti i na drugi način, ali nije se utvrdilo da je došlo do prekomjerne upotrebe sile. Stražari su opravdavani time što su se zarobljenici od početka ponašali “drsko”, pjevali četničke pjesme, prijetili i, u konačnici, nasrnuli na stražare. Svi ubijeni pokopani su u zajedničku grobnicu. Držanje iseljenika Srba i useljenika Slovenaca tijekom ove pobune ocijenjeno je kao “korektno” jer su osuđivali postupak pobunjenika i iznijeli mišljenje da se “zbog takvih” i moraju iseljavati. Upozoreno je da se takvi zarobljenici više ne smještaju u iseljeničko-useljeničke logore jer to može negativno utjecati na doseljene Slovence i Srbe iz sjevernih krajeva koji se iseljavaju, a koji su po “mentalitetu drukčiji” od Bosanaca, te da to može negativno utjecati na srpsko stanovništvo sela u okolici Požege.³⁸

³⁶ HDA, MDR, UPI, kut. 1850, Omot “Logor Požega”, novčane namire za kolovoz i rujna 1941. osobama puštenim iz logora Požega, Popisi s imenima osoba puštenih iz logora Požega i potvrde o vraćenom novcu za 6., 13., 17., i 21. listopada 1941. (nisu navedeni nedatirani popisi), Zapisnik o preuzimanju novca od 15. kolovoza 1941. Isto, kut. 1851, Zapisnici o preuzeću gotovine i 173 kartice s jednim ili više imena osoba koje su puštene iz logora Požega i kut. 1839, Br. 658/1941., Dopis o puštanju osoba iz iseljeničkog logora u Sisku (Caprag) od 15. rujna 1941. i Br. 271/1941. od 14. kolovoza 1941.

³⁷ ARS, SIOZ, kut. 1 (1345 A), T. br. 103/Prs./41.

³⁸ HDA, MDR, UPI, kut. 1848, Zapisnik od 27. kolovoza 1941. sastavljen u zapovjedništvu

O nepravilnostima tijekom iseljenja, često povezanim s nasiljem i oduzimanjem imovine prilikom prikupljanja i dopremanja iseljenika u iseljeničke logore, govori izvještaj koji je zapovjednik iseljeničkog logora Sisak-Caprag 16. kolovoza 1941. uputio Državnom ravnateljstvu za ponovu. Prigovori su većinom bili upućeni na rad onih koji su iseljenike u logor dopremali bez dovoljno hrane, odjeće, pokrivača, čak i bez popisa iseljenika. Nerijetko je tim ljudima oduzeta hrana, novac i ostala prtljaga koju su oni prema propisu mogli ponijeti u iseljenički logor. Zapovjednik iseljeničkog logora Sisak-Caprag Ljubomir Sessaglia tražio je da mjerodavne ustanove osiguraju pravilan rad na iseljavanju prema svim određenim uredbama ili će on morati odstupiti s mjesta zapovjednika logora jer u takvim uvjetima nije mogao preuzeti odgovornosti za njegov valjani rad. Tijekom kolovoza i rujna 1941. bilo je slučajeva da su zapovjedništva logora iseljenicima nadoplatila iznos od 500 kuna koje su mogli ponijeti sa sobom, a nadoknadila su im i prtljagu ako je ona iznosila manje od 50 kilograma. Iseljenicima koji su iz Siska-Capraga otpremljeni 27. rujna Državno ravnateljstvo za ponovu podijelilo je i pokrivače, jastuke, odjeću i obuću.³⁹

U iseljeničko-useljeničkim logorima vodila se evidencija o stanju logora, koja je obavezno uključivala i zdravstveno stanje iseljenika, koji su prema potrebi odvođeni i u bolnicu, a provodilo se i cijepljenje protiv zaraznih bolesti kao što je tifus.⁴⁰ Ipak je bilo slučajeva da su iseljenici bili slabo opskrbljeni ili pretučeni. Tako je Hrvatski Crveni križ u svom izvještaju iz kolovoza 1941. naveo da je u Zemunu kod preuzimanja transporta njemački časnik izrazio negodovanje zbog nedovoljno hrane, odjeće i obuće te da je osam iseljenika pretučeno. Odjel za opću prehranu Državnog ravnateljstva za ponovu opomenuo je zapovjedništva logora u Bjelovaru i Sisku-Capragu da po pitanju prehrane moraju postupati prema naredbi iz srpnja 1941. godine. O sličnim primjerima nepravilnog postupka i zlostavljanju iseljenika izvijestili su predstavnici NDH u Beogradu, upozoravajući da se takve pojave koriste i za "bezobzirno širenje iskrivljenih vijesti", što šteti ugledu države.⁴¹ Budući da se iseljavanje u Srbiju nije provodilo kako je

---

logora Državnog ravnateljstva za ponovu u Požegi sa saslušanjima stražara i Izvješće delegata vojskovođe kod Državnog ravnateljstva za ponovu glavnostožernog pukovnika Stjepana Jendrašića od 28. kolovoza 1941.; Miodrag BJELIĆ, "Sabirni logor u Slavonskoj Požegi 1941. godine", *Zbornik*, Historijski institut Slavonije, 5/1967., 215.-217.; ISTI, *Sabirni ustaški logor u Slavonskoj Požegi 1941. godine*, Beograd 2008., 53.-63.

³⁹ HDA, MDR, UPI, br. 7792/1941., Izvještaj logora Sisak br. 308/1941. i kut. 1841, 7507/1941. od 20. kolovoza, br. 7514/1941. od 21. kolovoza 1941., br. 8592/1941. od 26. kolovoza 1941., Otpremnica/Transport-Liste za X. transport iseljenika od 27. rujna 1941., Popis iseljenika kojima je razdijeljena razna roba dobivena od Ponove od 26. rujna 1941.; HDA, MDR, UPI, kut. 1839, Transportna lista br. 10 od 27. rujna 1941. s 501 osobom (242 muškaraca, 239 žena i 20 djece) iz Banja Luke, Drakulića, Budžaka, Pavlovca, Banjalučkog Polja, Podravske Slatine, Voćina, Prijedora, Mitrovice i Moslavačkog Selišta, kut. 1840, Iskazi isplaćenog novca i otpremnice, kut. 1850, Omot "Logor Požega" kolovoz – rujna, namire osobama koje su puštene iz logora; A.-LJ. LISAC, *n. dj.*, 140.

⁴⁰ HDA, MDR, UPI, kut. 1839, Stanje logora Sisak VII – IX (12., 19., 20., 21. srpnja 1941. i 19. i 20. rujna 1941.) i kut. 1849, Izdaci za mjesec rujna 1941., Uredovna potvrda Antirabične stanice Doma narodnog zdravlja Slav. Požega br. 44/1941., Logor Požega, Izdaci za mjesec listopad, račun Državne bolnice u Slavonskoj Požegi za liječenje 35 bolesnika; A.-LJ. LISAC, *n. dj.*, 139.

⁴¹ HDA, MDR, UPI, kut. 1776, br. 5383/1941.; *Grada za historiju Narodnooslobodilačkog pokreta u Slavoniji*, knj. 1., dok. br. 59, dok. br. 61; A.-LJ. LISAC, *n. dj.*, 140., bilj. 56.

predviđeno, dok se pridošle Slovence zbog izbijanja pobune/ustanka nije moglo naseliti po NDH, u iseljeničko-useljeničkim logorima nastali su brojni problemi oko prehrane i higijenskih i zdravstvenih uvjeta.⁴²

Državno ravnateljstvo za ponovu obavijestilo je tijekom kolovoza 1941. Ministarstvo vanjskih poslova NDH da oni nadziru logore koje su osnovali. No sredinom kolovoza 1941. redarstvo u Mostaru javnim je priopćenjem pozvalo srpsko stanovništvo čija prezimena počinju slovima A i B da dođu na mjesnu željezničku postaju zbog iseljavanja u Srbiju. Ključeve stanova morali su predati redarstvu, a napomenuto je da će biti uhićeni i najstrože kažnjeni oni koji pobjegnu ili se pokušaju sakriti te oni koji oštete svoju imovinu. Zabranjeno je bilo što primiti na dar ili pohranu od iseljenika, a i prikrivanje iseljenika ili intervencije u njihovu korist.⁴³ Zapravo je zapovjednik ustaške bojne u Mostaru još početkom tog mjeseca u Jablanici osnovao sabirni logor za pravoslavno stanovništvo toga područja, u koji je tijekom kolovoza dovedeno 400 osoba. No to prikupljanje stanovništva nije pokrenulo Ravnateljstvo za ponovu, nego zapovjednik ustaške bojnice u Mostaru. On je nevoljko dopustio izaslaniku Ravnateljstva da pregleda sabiralište. Ravnateljstvo je tražilo da se poduzmu "najenergičnije mjere" te da se prikupljanje i iseljavanje Srba povjeri isključivo njima.⁴⁴

Nakon što su, koliko su to vojne i političke prilike dopuštale, organizirana i masovna iseljavanja dovršena, sabirni iseljeničko-useljenički logor u Požegi raspušten je u studenome 1941., u Sisku-Capragu tijekom listopada 1941., a logor u Bjelovaru nastavio je djelovati, ali više nije bio pod nadzorom Državnog ravnateljstva za ponovu, odnosno nije se upotrebljavao kao mjesto sabiranja iseljenika.⁴⁵

Postupak vlasti NDH s imovinom iseljenih Srba

Državno ravnateljstvo za ponovu uputilo je 24. srpnja 1941. okružnicu općinskim poglavarstvima o čuvanju pokretne i nepokretne imovine iseljenih Srba, onih Srba koji se trebaju iseliti te Srba koji su sami otišli odnosno nestali. S iseljenih i napuštenih posjeda nerijetko je otuđivana imovina pa je Zavod za kolonizaciju objavio proglas kojim se pozivaju svi koji su tu imovinu otuđili ili uzeli na privremeno korištenje neka je vrate u roku od 24 sata. U suprotnom im se prijetilo zakonskim mjerama, ali i pokretnim prijekim sudom, a upozoreni su da će nepoštivanje ove naredbe utjecati na dodjeljivanje zemlje domaćim seljacima.⁴⁶

⁴² S. D. MILOŠEVIĆ, *n. dj.*, 154.; Jure KRIŠTO, *Sukob simbola. Politika, vjera i ideologija u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, Zagreb 2001., 123.; M. KARAKAŠ OBRADOV, *n. dj.*, 129.-130.

⁴³ S. D. MILOŠEVIĆ, *n. dj.*, 120., 127., 130.

⁴⁴ *Zločini NDH*, dok. br. 198, dok. br. 209.

⁴⁵ HDA, MDR, UPI, kut. 1848, Broj: 508/1941., Pregled financijskog poslovanja Iseljeničkog i useljeničkog logora u Požegi Državnom ravnateljstvu za ponovu za razdoblje srpanj – studeni 1941. od 18. studenoga 1941.; A.-LJ. LISAC, *n. dj.*, 145.

⁴⁶ HDA, Ostavština Šantić, kut. 2, 2.2.26.2, Zavod za kolonizaciju Zagreb, Broj: 8359/1941.; *Zločini NDH*, dok. br. 147, dok. br. 154.

U nekoliko okružnica koje su izdane od srpnja do rujna 1941. velike župe, kotarske oblasti i gradska poglavarstva upućeni su kako postupati s oduzetom imovinom iseljenika koja se, kao i oduzeta imovina drugih kategorija stanovništva, mogla staviti na dražbu ako su podmirene potrebe "izbjeglica, ustaških dužnosnika, državnih činovnika, siromašnih mještana i doseljenih Slovenaca".⁴⁷ Kotarska predstojništva dobila su i okružnicu o žetvi, u kojoj se do detalja razrađuje tko što obavlja odnosno koje poslove rade i dovršavaju iseljenici Srbi i domaće seljaštvo, što doseljeni Slovenci, a što rade zajedno i koje naknade, u naturi, dobivaju.⁴⁸

Tijekom 1941. donesen je niz zakonskih odredaba koje su se odnosile na imovinu iseljenih osoba i osoba koje su napustile NDH, a sadržaj im se može sažeti na to da je imovina tih osoba postala vlasništvo države, odnosno zemljišnim posjedima i gospodarskim zgradama raspolagao je Zavod za kolonizaciju, a Državno ravnateljstvo za ponovu poduzećima i stambenim zgradama. "Zakonskom odredbom o imovini iseljenih osoba s područja NDH" od 7. kolovoza i istoimenom zakonskom odredbom od 20. listopada 1941. imovina iseljenih osoba proglašena je državnom imovinom, s time da su zemljišni posjedi sa stambenim i gospodarskim zgradama ustupani Zavodu za kolonizaciju, a stambene zgrade i poduzeća stavljeni su na raspolaganje Državnom ravnateljstvu za ponovu. Iznimno se cjelokupna imovina, ili njezin dio, iseljene osobe mogla dodijeliti nasljednicima, supruzi iseljene osobe ili osobama koje je iseljenik zakonski morao uzdržavati.⁴⁹ "Zakonska odredba o imovini osoba koje su napustile područje NDH" od 6. kolovoza i istoimena zakonska odredba od 20. listopada 1941. određuju da Državno ravnateljstvo za ponovu treba utvrditi postojanje imovine čiji je vlasnik napustio državu te pokrenuti postupak kojim se vlasnik poziva da se u roku od petnaest dana osobno prijavi Državnom ravnateljstvu za ponovu, koje je potom trebalo odrediti mjere osiguranja imovine i osoba koje su napustile područje NDH. Općinska poglavarstva trebala su, bez prethodnog naputka, takvu imovinu, pokretnu i nepokretnu, popisati i čuvati te o takvim slučajevima izvijestiti Državno ravnateljstvo za ponovu. Kao i zakonske odredbe vezane za imovinu osoba koje su iseljene s područja NDH, i ovim je zakonima određeno da zemljišnim posjedima i gospodarskim zgradama raspolaže Zavod za kolonizaciju, a Državno ravnateljstvo za ponovu poduzećima i stambenim zgradama. Ako se osobe nisu javile u zakonskom roku, imovina im je podržavljena. Osobe koje su iseljene ili su napustile NDH zbog "rasnih ili političko-narodnostnih" razloga izgubile su državljanstvo NDH zakonskom odredbom od 10. kolovoza 1942.⁵⁰

⁴⁷ Zdravko ANTONIĆ, *Ustanak u istočnoj i centralnoj Bosni 1941.*, Tuzla 1983., 100.-101.

⁴⁸ ARS, SIOZ, kut. 1 (kut. 1345 A), br. 602-1941/Ptk. od 14. srpnja 1941.

⁴⁹ *Zbornik zakona i naredaba NDH*, god. I, sv. I.-XII., Zagreb 1941., 360.-361., 361.-363., 466., 567., 764.-766., 766.-767., 1073.

⁵⁰ *Isto*, 361.-363., 766.-768.; *Zbornik zakona i naredaba NDH*, god. II, sv. I.-XXXVII., Zagreb 1942., 1013.; *Građa za historiju Narodnooslobodilačkog pokreta u Slavoniji*, knj. 1., dok. br. 56.

Iseljavanje solunskih dobrovoljaca, svećenika Srpske pravoslavne crkve i Srbijanaca

Odmah nakon proglašenja NDH poduzete su mjere da se iz nje isele solunski dobrovoljci. "Zakonskom odredbom o nekretninama tzv. dobrovoljaca" od 18. travnja 1941. sva zemlja podijeljena solunskim dobrovoljcima proglašena je hrvatskom narodnom imovinom, bez prava na naknadu dotadašnjim vlasnicima. Tim zakonom izvlaštena je 8 581 obitelj (4 964 u Slavoniji i 3 617 u Srijemu) s 42 905 osoba koje su bile nastanjene u 94 agrarne kolonije/sela, a raspolagale su s 75 001 jutrom zemlje. Država je konfiscirala i zemljište u vlasništvu Srpske pravoslavne crkve.⁵¹

Prema podacima iz druge polovine srpnja 1941. oko 28 000 solunskih dobrovoljaca iz Srijema prebačeno je u Bijeljino. Oko 25 000 ih je prešlo u Srbiju, a oko 3 000 njih smješteno je na području Tuzle jer su njemačke vojne vlasti u Srbiji prigovorile zbog velikog priljeva iseljenika. Prvo iseljavanje bilo je na području Srijemske, poslije Hrvatske Mitrovice, a iseljenici su prebačeni preko Save u Podrinsku Mitrovicu. Gradsko poglavarstvo u Rumi objavilo je 30. travnja da Srbi, solunski dobrovoljci i kolonisti, moraju napustiti to područje. Tako su iz dobrovoljačkog sela Žarkovo kraj Putinaca iseljene 103 srpske obitelji koje su odvedene u Srijemsku Mitrovicu i zatim prebačene u Srbiju. Na njihove posjede naseljeni su folksdojčeri iz Srijema. Također su se u manjem broju, u jedanaest kuća, doselili Hrvati te tu dolazi do sukoba u kojem posreduje Zavod za kolonizaciju. Nakon toga Hrvati su se vratili u svoja prvobitna prebivališta.⁵²

Iseljavanje solunskih dobrovoljaca s područja Slavonije provodilo se u razdoblju od travnja do lipnja 1941. godine. Iseljivali su se iz većeg broja mjesta na području Donjeg Miholjca, Podravske Slatine, Nove Gradiške, Okučana, Osijeka i Vukovara. S osječkog i vukovarskog područja kolonisti su iseljeni na mačvansko područje na sjeverozapadu Srbije. Tijek iseljavanja nije u potpunosti rekonstruiran, no neki dokumenti govore o dinamici iseljavanja. Između 8. i 15. lipnja planirano je iseljavanje oko 3 000 ovih iseljenika preko oružničkih postaja Bosanska Rača i Bijeljina u Srbiju. U izvještajima pojedinih oružničkih postaja spominje se da je krajem lipnja iz Slavonije i Srijema preko Bijeljine prebačeno oko 6 000 solunskih dobrovoljaca s obiteljima, a još ih je oko 4 000 čekalo na prelazak preko Drine.⁵³

⁵¹ *Zbornik zakona i naredaba NDH*, god. I, sv. I.-XII., br. 1.-1258., 10.; Nikola L. GAČEŠA, *Agrarna reforma i kolonizacija u Jugoslaviji 1945 - 1948*, Novi Sad 1984., 47.; Marijan MATIČKA, *Agrarna reforma i kolonizacija u Hrvatskoj 1945 - 1948.*, Zagreb 1990., 21.; Ivan BALTA, "Kolonizacija istočne Hrvatske u Drugom svjetskom ratu", *ČSP*, god. 33, br. 2/2001., 391.; J. TOMASEVIČ, *n. dj.*, 435.-436.

⁵² *Zločini NDH*, dok. br. 160; S. D. MILOŠEVIĆ, *n. dj.*, 129.-130.

⁵³ Muzej Vinkovci, Zbirka preslika dokumenata, Dopis glavnostožernog pukovnika Stjepana Jendrašića, delegata Glavnog stožera Vojskovođe, Državnom ravateljstvu za ponovu od 19. srpnja 1941., br. 17161, Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača; *Građa za historiju Narodnooslobodilačkog pokreta u Slavoniji*, knj. 1., dok. br. 41, 60.-61.

Problem je bio i u tome što su solunski dobrovoljci i kolonisti napuštali i područja koja su u međuvremenu okupirali i anektirali Mađari i Bugari te su počeli dolaziti u NDH. Vlasti NDH nisu željele primiti Srbe sa svog teritorija koji su za vrijeme jugoslavenske države kao kolonisti i dobrovoljci naseljeni u Makedoniji, iako su ih nove bugarske vlasti željele iseliti. U iznimnim slučajevima, gdje su postojali “veliki i opravdani razlozi”, mogli su se pojedini Srbi ipak vratiti na područje NDH.⁵⁴ Mađari su početkom svibnja 1941. zatražili od njemačke strane da iz Bačke iseli oko 150 000 Srba, a potom su zahtjev smanjili na “Srbe dobrovoljce” koje su jugoslavenske vlasti naselile na to područje. Tako su ti dobrovoljci, inače Srbi podrijetlom iz Like, Banije i Dalmacije, iz Bačke i Baranje upućeni u NDH.⁵⁵ Njih je trebalo, prema njemačkom napatku, vratiti na područje gdje su imali zavičajnost odnosno odakle su kolonizirani. Njemačke su vlasti također tražile da ono stanovništvo koje je samo izbjeglo treba prihvatiti u logore koje su lokalne vlasti, bilo srpske, ako je izbjeglo u Srbiju, ili hrvatske, ako je pobjeglo na područje NDH, trebale ustrojiti i brinuti se o njima. Znatno broj solunskih dobrovoljaca i kolonista s područja Vojvodine i Kosova vratio se već tijekom travnja 1941. na područje istočne Hercegovine.⁵⁶

Već tijekom travnja 1941. granični prijelaz kod Petrovaradina bio je prenatrpan izbjeglicama s područja Bačke, a uglavnom je bila riječ o solunskim dobrovoljcima i kolonistima. Mađarske vlasti upućivale su ih u NDH, odnosno Srbiju. Bilo je i slučajeva da su muškarci prebacivani u Srbiju, a žene i djeca na područje NDH. U travnju 1941. općinsko poglavarstvo u Sotinu također je javilo da mađarske vlasti prebacuju na hrvatsko područje koloniste koji su živjeli između Tise i Dunava. Oni su protjerivani bez imovine, a potom su na području NDH odlazili u mjesta gdje su rođeni, što je stvaralo probleme oko njihova smještaja i prehrane. Mađarske vlasti ustrojile su internacijske logore na novosadskom aerodromu i u Šarvaru, u koje su smještale “dobrovoljačko stanovništvo” i koloniste iz Baranje i Bačke koje nisu uspjeli prebaciti u Srbiju i NDH. Poslije su iz logora u Šarvaru žene i djeca otpremani na područje NDH, a muškarci u Srbiju.⁵⁷

Vlasti NDH odredile su da se provede i iseljavanje svećenika Srpske pravoslavne crkve. No dana je uputa da se isele pravoslavni svećenici Crnogorci samo ako se osjećaju Srbima, a od iseljenja su također izuzeti rumunjski, makedonski/bugarski, ruski i ukrajinski svećenici, iako im je uskraćeno obavljanje “crkvenih funkcija”. Pravoslavne matice trebale su preuzeti općinska pogla-

⁵⁴ Arhiv Instituta za strategijska istraživanja, Beograd, fond NDH, kut. 236, Br. Reg. 35/1-2 (dopis Poslanstva NDH u Sofiji MVP NDH od 26. studenog 1941.) i 35/1-3 (Pismo biskupskog ordinarijata Skoplje od 19. studenog 1941. poslanstvu NDH u Sofiji); S. D. MILOŠEVIĆ, *n. dj.*, 322.

⁵⁵ T. FERENC, *n. dj.*, 238.; Vladislav ROTBART, *Jugosloveni u mađarskim zatvorima i logorima 1941 – 1945*, Novi Sad 1988., 41.-44.

⁵⁶ S. D. MILOŠEVIĆ, *n. dj.*, 73., 119.

⁵⁷ T. FERENC, *n. dj.*, 238.-239.; S. D. MILOŠEVIĆ, *n. dj.*, 72.-73., 75., 76.; V. ROTBART, *n. dj.*, 44.-54.

varstva koja su bila zadužena za izdavanje matičnih izvadaka i upis rođenih i umrlih.⁵⁸ Tako su primjerice tijekom prve polovine srpnja 1941. prikupljeni pravoslavni svećenici s obiteljima s područja Maglaja, Rogatice, Vlasenice i Sarajeva i upućeni u iseljenički logor Sisak-Caprag.⁵⁹

Tijekom lipnja 1941. donesena je i "Naredba o prijavi Srbijanaca" koji nisu imali zavičajnost na području NDH, a morali su se prijaviti nadležnom poglavarstvu vezano za iseljavanje u Srbiju.⁶⁰ Prema njoj su se svi Srbijanci i njihovi potomci, bez obzira na zvanje, uključujući i seljake, doseljeni na područje NDH nakon 1. siječnja 1900. morali prijaviti općinskim i gradskim poglavarstvima u roku od deset dana od proglašenja "Naredbe". Prema odredbi, oni koji se nisu prijavili trebali su biti odvedeni u zarobljenički logor. Odgovorne osobe, načelnici i drugi koji bi učinili propust vezano uz ovu naredbu bili su kazneno odgovorni. To je vrijedilo i za sve koji bi skrivali ratne zarobljenike ili otpuštene iz službe ili zatajili neprijavljene osobe. Sve dnevne novine na području NDH trebale su na vidljivom mjestu objaviti ovu "Naredbu".⁶¹ No na lokalnoj razini slične su odredbe donesene još i prije. Tako su hrvatske vlasti u Banjoj Luci 24. travnja 1941. uputile poziv svima onima koji su rođeni ili su podrijetlom iz Srbije i Crne Gore da se u roku pet dana isele bilo da su zaposleni ili umirovljeni. Poziv se odnosio i na sve druge osobe koje su svojim "dosadašnjim radom i vladanjem u javnom životu štatile hrvatskim interesima". Onima koji se ne budu pridržavali te naredbe zaprijetilo se nasilnim prebacivanjem preko granice.⁶²

Bilo je još nekih skupina srpskog stanovništva koje su vlasti NDH namjeravale iseliti. Tako je tijekom druge polovine srpnja 1941. Ministarstvo nastave i bogoštovlja predlagalo i iseljavanje 2 024 učiteljice i učitelja "grko-istočne vjere".⁶³

Primjeri provedbe iseljavanja srpskog stanovništva

Tijekom svibnja 1941. Srbima u Zagrebu naređeno je da se moraju preseliti iz sjevernih u južne dijelove grada, a kretanje im je ograničeno samo tijekom dana od 8 do 18 sati.⁶⁴ Zagrebački Srbi skupljani su na Zagrebačkom zboru i zatim prevoženi u Srbiju. Prvi transport koji je krenuo iz Zagreba na popisu za iseljavanje imao je 204 osobe, od kojih je trinaest osoba izuzeto i vraćeno. Prema

⁵⁸ ARS, SIOZ, kut. 1 (kut. 1345 A), Državno ravnateljstvo za ponovu, br. 2446/20/1941. od 9. kolovoza 1941.; *Zločini NDH*, dok. br. 201.

⁵⁹ *Grada za historiju Narodnooslobodilačkog pokreta u Slavoniji*, knj. 1., dok. br. 42; A.-LJ. LISAC, n. dj., 135., 141., bilj. 57.

⁶⁰ S. D. MILOŠEVIĆ, n. dj., 125.; Ivo GOLDSTEIN, "Iseljavanje Srba i useljavanje Slovenaca u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj", *Med srednjo Evropo i Sredozemljem. Vojetov zbornik*, ur. Sašo Jerše, Ljubljana 2006., 597.

⁶¹ *Grada za historiju Narodnooslobodilačkog pokreta u Slavoniji*, knj. 1., dok. br. 19.

⁶² Branko J. BOKAN, *Opština Sanski Most do jula 1941. g.*, Sanski Most 1974., 271.-282.

⁶³ *Zločini NDH*, dok. br. 160.

⁶⁴ *Hrvatski narod*, 14. svibnja 1941., 9.

nepotpuno sačuvanim podacima Državnog ravnateljstva za ponovu iz Zagreba je od 5. do 17. srpnja u nekoliko transporta iseljeno 2 166 Srba. Broj iseljenih bio je i veći jer ovime nisu obuhvaćene osobe iseljene u lipnju, kao ni one koje su same otišle. Dio ovih transporta priključen je transportima Slovenaca koji su iz Štajerske iseljavani u Srbiju.⁶⁵ Na razne intervencije, osobito utjecajnih osoba u politici i vojsci, sa Zagrebačkog zbora pušteno je oko 100 osoba. Ravnateljstvo ustaškog redarstva u Zagrebu izdavalo je u tim slučajevima potvrde u kojima je navedeno da se ti pojedinci i njihove obitelji “ostave na miru”.⁶⁶

Iseljavanje se trebalo provesti i na području Like. Tako je u Donjem Lapcu iseljavanje planirano za 8. lipnja 1941., ali ga nije bilo moguće provesti jer je stanovništvo izbjeglo u šume. Vlasti su nakon izbijanja ustanka polovinom kolovoza preselile/protjerale srpsko stanovništvo iz Ličkog Petrova Sela na područje Lapca. Na području Brinja, u mjestu Stajnica, trebao se sagraditi sabirni logor za iseljavanje Srba, no to ipak nije provedeno. U Gospiću su hrvatske vlasti poduzele mjere za upućivanje 1 500 osoba u “koncentracione logore”, što se vjerojatno odnosi na logore za iseljavanje. Pojedini autori navode da se nije uspjelo provesti ni iseljavanje Srba iz kotara Gračac. Iseljavanje Srba s područja Like u Srbiju nije provedeno, osim u slučajevima pojedinih trgovačkih obitelji, a neki autori navode da je do 27. srpnja, kada izbija pobuna protiv hrvatskih vlasti, iseljeno oko 3 000 osoba, doseljeno 300 Slovenaca te da je oko 500 Srba pobjeglo u Srbiju, oko 400 u Dalmaciju, a oko 20 ih je otišlo na rad u Treći Reich.⁶⁷

Područje Velike župe Sana i Luka, koja je obuhvaćala najveći dio sjeverozapadne Bosne odnosno Bosanske krajine, bilo je osobito važno za vlasti NDH jer je to bio središnji dio države i postojali su i planovi da Banja Luka bude novi glavni grad NDH. No na tom su području oko 60% stanovništva činili pravoslavci te se krenulo s njihovim iseljavanjem.⁶⁸ Sredinom lipnja 1941. započelo se s prikupljanjem srpskog stanovništva za iseljavanje na području Banje Luke, gdje je – s obzirom na nepripremljenost sabirališta, koje je bilo bez primjerenih nastambi i dovoljno hrane – negodovalo ne samo pravoslavno stanovništvo nego i katolici i muslimani. “Uzbuđenje” je bilo takvo da se preporučalo da se iseljavanje privremeno obustavi dok se ne obave pripreme za “iseljavanje po planu”. Organizirano iseljavanje s područja Banje Luke započelo je u srpnju, kada je između 150 i 300 obitelji odnosno oko 2 000 osoba preko Požege iselje-

⁶⁵ HDA, MDR, UPI, kut. 1776, Datirani i numerirani transporti iz Zagreba za Srbiju odnosno Caprag, S. D. MILOŠEVIĆ, *n. dj.*, 156.; A.-LJ. LISAC, *n. dj.*, 131. (autor pogrešno navodi mjesec lipanj umjesto srpnja 1941. vezano za transporte iz Zagreba).

⁶⁶ HDA, MDR, UPI, kut. 1776, Popisi puštenih 5., 10. i 15. srpnja 1941. i kut. 1777, Obrasci Zavoda za kolonizaciju, Odjela za preseljenje i doseljavanje pučanstva, b.b.

⁶⁷ *Građa za historiju Narodnooslobodilačkog pokreta u Slavoniji*, knj. 1., dok. br. 42, 67.; *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslavenski naroda*, tom IV., knj. 1., Beograd 1951., 523.-524.; *Lika u NOB 1941*, *Zbornik*, knj. 1., 75.-81., 234.-236., 257.-258., 305.-306., 331.-332., 395., 449., 487.; S. D. MILOŠEVIĆ, *n. dj.*, 116., 154.; Đ. JOVANIĆ, “Razvoj oružane borbe u Lici od početka oružanog ustanka do formiranja 6. ličke divizije”, *Lika u prošlosti i sadašnjosti*, Karlovac 1973., 267.

⁶⁸ B. J. BOKAN, *n. dj.*, 271.-282.

no u Srbiju. Bilo je i onih koji su svojevrijedno napustili to područje. Istodobno su u Banju Luku počeli pristizati Slovenci koji su trebali biti naseljeni umjesto Srba.⁶⁹ Planiralo se da će se s toga područja iseliti još oko 30 000 osoba. Prema navodima talijanskog konzulata u Banjoj Luci na njihova mjesta trebalo je naseliti Hrvate povratnike iz Srbije te je talijansko poslanstvo u Zagrebu obaviješteno da će NDH tražiti od Talijana razmjenu stanovništva, odnosno doseljavanje 7 000 Hrvata s Kosova u zamjenu za iseljavanje isto toliko Srba.⁷⁰

I kotarske uprave Čazma, Križevci i Pakrac izvijestile su tijekom srpnja 1941. Državno ravnateljstvo za ponovu o sabiranju stanovništva na svome području.⁷¹ Kotarska oblast u Vinkovcima obavijestila je 17. srpnja 1941. Državno ravnateljstvo za ponovu da je s njihova područja do tada iseljeno samo nekoliko Srba, a više iz kotareva Virovitica, Slatina, Đakovo, Osijek, Valpovo, Našice, Požega, Donji Miholjac i dijelom iz Vukovara. Iseljenici su otpremljeni vlakovima preko Vrpolja i Osijeka kroz Vinkovce u Gunju. Iz Gunje su prebačeni u Brčko i Bijeljino, gdje su smješteni u logor i okolna sela, u kojima je smješteno oko 20 000 ljudi. Voditelj željezničkog ureda u Vinkovcima dobio je obavijest iz Srijemske Rače da tamo čeka "mnogo svijeta" na otpremanje u Srbiju i da su ti iseljenici bili "slabo obučeni i odjeveni" te je on zbog toga i "hrđavog vremena" poslao u Srijemsku Raču preko pedeset vagona koji bi te ljude prevezli u Srbiju. Dana 9., 11. i 14. srpnja 1941. tri su kompozicije prevezle iseljenike iz Šida do Zemuna. Broj tada prevezenih ljudi kretao se od 1 000 do 1 300 osoba u jednoj željezničkoj kompoziciji. Preko Vinkovaca je za Gunju u roku mjesec dana prošlo 16 vlakova s 432 vagona s iseljenicima – u svakom je bilo od 25 do 30 osoba.⁷² Prema ovom navodu tijekom srpnja 1941. iseljeno je preko željezničkog čvora u Vinkovcima između 10 800 i 12 960 osoba iz NDH u Srbiju.⁷³

Kotarska oblast u Garešnici izvijestila je Državno ravnateljstvo za ponovu 22. srpnja 1941. da je 105 srpskih obitelji s područja kotara Garešnica zatvoreno u bjelovarskom zatvoru, a vjerojatno se radilo o pripremi za iseljavanje. Iz Selišta je 26. rujna 1941. otpremljeno 26 osoba u iseljenički logor Sisak-Caprag. S područja Grubišnog Polja iseljavanje je započelo 4. kolovoza 1941. godine. Iseljenici su željeznicom transportirani do Bjelovara, zatim su preko Slavenskog Broda i Zemuna otpremani u Beograd. S toga područja iseljene su 2 324 osobe. Na njihove posjede naseljavani su Slovenci i kolonisti Hrvati. Kako se ovdje radilo o iseljavanju domaćeg srpskog stanovništva, ostalo stanovništvo, Hrvati i pripadnici drugih nacionalnosti, iskazivalo je nezadovoljstvo takvim mjerama. Vlasti NDH očekivale su otpor pa su tražile vojnu pomoć na tom području. S organiziranim preseljavanjem srpskog stanovništva iz kotareva

⁶⁹ *Zločini NDH*, dok. br. 162.

⁷⁰ *Isto*, dok. br. 118, dok. br. 125, dok. br. 127, dok. br. 130, dok. br. 132, dok. br. 137.

⁷¹ I. GOLDSTEIN, *n. dj.*, 599.

⁷² *Građa za historiju Narodnooslobodilačkog pokreta u Slavoniji*, knj. 1., dok. br. 38; *Zločini NDH*, dok. br. 140.

⁷³ *Građa za historiju Narodnooslobodilačkog pokreta u Slavoniji*, knj. 1., dok. br. 97.

Vukovar i Vinkovci krenulo se krajem kolovoza 1941. i oni su preko sabirnog iseljeničkog logora u Požegi otpremljeni u Srbiju.⁷⁴

Broj legalno iseljenog (organiziranim transportima) srpskog stanovništva tijekom 1941. (pretežno kolovoz i rujna) iz NDH u Srbiju ⁷⁵	
12 436	podatak od 10. rujna 1941. njemačkog vojnog zapovjednika u Srbiji ⁷⁶
13 927 ⁷⁷	Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njegovih pomagača
14 110	podatak od 22. rujna 1941. njemačkog vojnog zapovjednika u Srbiji ⁷⁸
15 256 ⁷⁹	podatak Andrije Ljubomira Lisca, koji preuzima i Tone Ferenc
17 852	podatak Siegfrieda Kaschea, poslanika Trećeg Reicha u Zagrebu, iz listopada 1941. ⁸⁰
18 296 ⁸¹	podatak Slobodana D. Miloševića
18 851 ⁸²	podatak Državnog ravnateljstva za ponovu za razdoblje do 20. rujna 1941. ⁸³

⁷⁴ S. D. MILOŠEVIĆ, *n. dj.*, 120., 127., 130.

⁷⁵ Legalnim iseljenicima može se pribrojati i oko 60 000 pretežno "solunaša" i državnih službenika koji većinom nisu imali zavičajnost na području NDH, što je Treći Reich tolerirao ne samo NDH nego i Mađarskoj, no nastojali su spriječiti iseljavanja "solunaša" sa zavičajnošću na području NDH.

⁷⁶ T. FERENC, *n. dj.*, 248.-249.; S. D. MILOŠEVIĆ, *n. dj.*, 40.

⁷⁷ Poslijeratna Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača iznijela je podatak da je od 1. do 25. kolovoza preseljeno u Srbiju 12 525 Srba, a u rujnu još 1 402 osobe, što je ukupno 13 927. AJ, Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, fasc. br. 24267, Horvat Rupert i fasc. br. 2618, Richard Flögel.

⁷⁸ T. FERENC, *n. dj.*, 251., prilično nejasno donosi brojčane pokazatelje koje je crpio iz zapsnika konferencije održane 22. rujna.

⁷⁹ Prema transportnim listama neki su autori utvrdili da su iseljena 32 transporta s 15 004 osobe i njih još 252 na osnovi pojedinačne dozvole o iseljenju, što je ukupno 15 256 osoba, s tim da je od 1. do 26. kolovoza iz Siska-Capraga, Bjelovara i Požege iseljeno u 28 transporta 14 550 osoba. A.-LJ. LISAC, *n. dj.*, 145.; T. FERENC, *n. dj.*, 237., 252.-253.

⁸⁰ T. FERENC, *n. dj.*, 237.

⁸¹ S. D. Milošević zbrajanjem iseljenika iz logora Caprag (5 616), Požega (5 821), Bjelovar (4 693), iz Zagreba (2 166) te fragmentarnih brojčanih podataka o iseljavanju iz pojedinih kotareva dolazi do ukupnog broja "legalno" iseljenih Srba s područja NDH u Srbiju od 18 296 osoba. S. D. MILOŠEVIĆ, *n. dj.*, 148.-160.

⁸² Posredstvom Državnog ravnateljstva za ponovu 12 311 osoba do 20. rujna 1941., zatim 5 370 solunskih dobrovoljaca s područja Bijeljine posredstvom Zavoda za kolonizaciju i 367 osoba na osnovi dopuštenja njemačkih vojnih vlasti te 803 osobe na osnovi pojedinačnih dopuštenja. HDA, MDR, UPI, kut. 1776, Brojčani pregled iseljenika Srba iz NDH u Srbiju, 20. rujna 1941., Brojčani pregled iseljenika Srba iz NDH u Srbiju / [nečitko] po staležima/, Izkaz Izeljenika Srba po kotarevima iz Nezavisne Države Hrvatske, Izkaz osoba koje su iselile dozvolom ovoga Ureda [Ured za podržavljeni imetak] u druge države. Navedeni podaci ne obuhvaćaju iseljenike s "dobrovoljačkih posjeda" i pravoslavne svećenike koji su iseljeni prije 1. kolovoza 1941. te treba naglasiti da se iseljavanje nastavilo tijekom rujna i listopada 1941., a pojedinačnih legalnih iseljavanja bilo je i poslije.

⁸³ HDA, MDR, UPI, kut. 1776, Brojčani pregled iseljenika Srba iz NDH u Srbiju, 20. rujna 1941., Brojčani pregled iseljenika Srba iz NDH u Srbiju / [nečitko] po staležima/, Izkaz Izeljenika Srba po kotarevima iz Nezavisne Države Hrvatske, Izkaz osoba koje su iselile dozvolom ovoga Ureda [Ured za podržavljeni imetak] u druge države (navodi se da je u Srbiju njihovim dopuštanjem iseljeno 297 obitelji s 144 muškarca, 312 žena i 347 djece, ukupno 803 osobe).

Neorganizirano iseljavanje i protjerivanje

Pored njemačko-hrvatskih sporazuma o organiziranom preseljenju stanovništva došlo je i do samovoljnog iseljavanja srpskog stanovništva iz NDH u Srbiju, odnosno do slučajeva da su vlasti NDH na svoju ruku iseljavale to stanovništvo. Ovo je ubrzo izazvalo nezadovoljstvo njemačke vojne uprave u Srbiji. Ona je već tijekom lipnja 1941. počela vraćati protjerane "dobrovoljce" koji su bili Srbi rođeni na području NDH jer je nastojala osigurati kakvu-takvu sustavnost u iseljavanju, što bi joj bio zalag lakšeg iseljavanja Slovenaca i nadziranja prilika u Srbiji. Stoga je 19. lipnja 1941. vraćeno oko 80 obitelji iz sela Markušice, u kotaru Vukovar, jer se pretežito radilo o Srbima rođenima u Lici.⁸⁴ Sredinom lipnja 1941. Ministarstvo unutarnjih poslova (MUP) NDH primilo je podatke da Srbi koji su protjerani iz NDH u Srbiji stvaraju "neugodnosti" njemačkim vojnim vlastima: skrivaju se po planinama i nepristupačnim mjestima i kada im nestane namirnica, pribjegavaju pljačkama, izvode oružane napade i organiziraju "ustaničke grupe". Iseljeni Srbi prijavljivali su slučajeve mučenja, što "vrijeđa najosnovnije ljudsko dostojanstvo i osjećaje", te da su se njemačkim vlastima usmeno ili pismeno obratile stotine Srba s takvim optužbama, koje se nerijetko "redovnim putem" šalju u Berlin, što utječe na ugled NDH i moglo bi dovesti do nekakve njemačke intervencije.⁸⁵

Od 11. do 19. lipnja preko Drine je u Srbiju iseljeno oko 11 000 Srba. Nijemci su u istom razdoblju pristali primiti u Srbiju i 980 osoba zatočenih u Srijemskoj Mitrovici i Lepoglavi ako su rođene na području Srbije, ali su prigovorili da je preko Drine u Užice prebačeno oko 10 500 Srba u "vrlo žalosnom stanju", bez novca, hrane i obuće koje su im, prema njihovu svjedočenju, oduzeli ustaše. Tražili su od vlasti NDH da su poduzmu sve mjere protiv "samovoljnog i ilegalnog" prebacivanja Srba u Srbiju.⁸⁶

Hrvatske su vlasti sredinom srpnja 1941. odredile da se 12 000 Srba koji se nalaze na Drini nedaleko od Užica odmakne od granice zbog mogućnosti da se povežu s tamošnjim srpskim stanovništvom i pobune. Ove Srbe trebalo je smjestiti u Višegrad i okolicu ili na druge lokacije. Hrvatski Crveni križ i hrvatske vojne vlasti trebali su osigurati smještaj i prehranu za te Srbe koji su bili "gladni, bez krova i obuće". Nijemci su zbog ovih ljudi već bili zaustavili na dva tjedna iseljavanje i "prijetili" da će produžiti obustavu transporta za još jedan dan. Kotarski predstojnik iz Vlasenice ubrzo je javio da u njegovu kotaru stanovništvo "formalno gladuje" te bi dolazak ovih iseljenika dodatno pogoršao stanje. Ta-

⁸⁴ HDA, Zemaljska komisija za ratne zločine, kut. 712, Ministarstvo vanjskih poslova NDH, br. 2344/1941. od 23. lipnja 1941.

⁸⁵ T. FERENC, *n. dj.*; A.-LJ. LISAC, *n. dj.*, 135.-136.

⁸⁶ Muzej Vinkovci, Zbirka preslika dokumenata, Dopis glavnostožernog pukovnika Stjepana Jendrašića, delegata Glavnog stožera Vojskovođe, Državnom ravateljstvu za ponovu od 19. srpnja 1941., br. 17161, Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača; *Grada za historiju Narodnooslobodilačkog pokreta u Slavoniji*, knj. 1., dok. br. 41.

kođer je upozorio da u tom kotaru ima dosta Srba koji “strahuju od iseljavanja” pa su pobjegli u šume te da postoji mogućnost da se pobune, što bi onda moglo dovesti do muslimanskog odgovora.⁸⁷ Ipak, u drugoj polovini srpnja 1941. oko 500 domaćih Srba iz kotara Bijeljina iselilo se u Srbiju. Kako je većina ovih iseljavanja provedena bez dogovora s njemačkim vojnim vlastima u Srbiji, one su zaustavile ta neorganizirana prebacivanja ljudi i zaplijenile sva plovila na Drini.⁸⁸

Njemačke vojne vlasti u Srbiji žalile su se na vlasti NDH zbog velikog priljeva nelegalnih iseljenika. Zato su njemačko poslanstvo u Zagrebu i vlasti NDH osnovali komisiju koja je od 28. do 30. srpnja 1941. u Beogradu i Šapcu održala konferenciju na kojoj se raspravljalo o iseljavanjima. Pritisak na njemačke vojne vlasti u Srbiji radila je i vlada Milana Nedića, kojoj nije odgovarao veliki priljev iseljenika. Upozoreno je da je u Šabac stiglo 15 650 izbjeglica iz kotara Bijeljina i s područja Rume i Putinaca. Hrvatsko-njemačka komisija obišla je Šabac i Bogatić, gdje je razgovarala s izbjeglicama koji su se žalili na postupke vlasti NDH, kao i na folksdojčere iz naselja Lukovo i Moja Volja u kotaru Ruma, koji su oko 1 200 Srba pješice otpremili u Srbiju. Komisija je izrazila žaljenje zbog postupaka prema srpskom stanovništvu i odlučeno je da se zatvore svi prijelazi osim onog u Zemunu i tako spriječe ilegalni prelasci u Srbiju. No prelasci su se i dalje događali, i to uz pomoć njemačkih vojnika koji su za to uzimali naknadu, zbog čega su vlasti NDH uložile prosvjednu notu njemačkom poslaniku u Zagrebu.⁸⁹

Njemačke vojne vlasti u Srbiji su i tijekom listopada 1941. upozorile na “ilegalno iseljavanje” odnosno protjerivanje Srba, dnevno oko 100, na područje Srbije kod Ljubovije i Koviljače. Državno ravnateljstvo za ponovu tražilo je od kotarskih oblasti Zvornik, Srebrenica i Vlasenica da poduzmu sve mjere da se ilegalna prebacivanja ljudi spriječe.⁹⁰ Njemačka vojna uprava u Srbiji u istom je razdoblju ipak prihvatila Srbe koji su izbjegli nakon što je NDH dobila upravu nad istočnim Srijemom. Ti su ljudi nosili sa sobom svu pokretnu imovinu i trgovačku robu, što su hrvatske vlasti nastojale spriječiti, no nisu uspjevale jer to nije dopuštala njemačka strana, uz objašnjenje da se vlasti NDH nisu držale zaključaka konferencije održane u Zagrebu 22. rujna 1941.⁹¹

O iseljavanju Srba iz NDH u svojim je sjećanjima pisao i zamjenik ministra vanjskih poslova Vjekoslav Vrančić, koji će navesti da se iseljavanje provodilo u “neredu” te da su još za vrijeme dogovora o pripremama za iseljavanje “lokalni vršioци vlasti, u većini slučajeva neredovite ustaške postrojbe” protjerivali na “vlastitu ruku” preko Drine “nekontrolirani broj Srba u Srbiju”.⁹²

⁸⁷ *Zločini NDH*, dok. br. 143, dok. br. 144.

⁸⁸ *Isto*, dok. br. 44, dok. br. 85, dok. br. 97, dok. br. 122, dok. br. 160; *Politika* (Beograd), 18. rujna 1972., 5.; S. D. MILOŠEVIĆ, *n. dj.*, 123.-125.

⁸⁹ T. FERENC, *n. dj.*, 236.-237.; Z. ANTONIĆ, *n. dj.*, 83.-84.; S. D. MILOŠEVIĆ, *n. dj.*, 245.

⁹⁰ *Zločini NDH*, dok. br. 316.

⁹¹ T. FERENC, *n. dj.*, 252.

⁹² V. VRANČIĆ, *Branili smo državu. Uspomene, osvrti doživljaji*, knj. II., Washington D. C. – Zagreb 2006., 48.

Srpsko je stanovništvo dijelom izbjeglo i na područja koja su Talijani anektirali na temelju Rimskih ugovora od 18. svibnja 1941. godine. Tako je na Sušak prebjeglo oko 250 Srba.⁹³ Slično je bilo i u dijelovima sjeverne i srednje Dalmacije, koji su spomenutim ugovorima došli pod talijansku vlast. Tako je na području Šibenika bilo oko 10 000 srpskih izbjeglica.⁹⁴ U Splitu je bilo oko 8 000 izbjeglica iz NDH, među kojima i mnogo časnika bivše jugoslavenske vojske. U Splitu je djelovao odbor za pružanje pomoći izbjeglicama, ali su radili i na izbavljanju interniranih Srba iz raznih logora.⁹⁵ Nakon što je u ljeto 1941. u dijelu sjeverne Dalmacije koji je ostao pod vlašću NDH izbio ustanak, talijanska vojska preuzela je upravu nad obalnim područjem. Nakon toga dio Srba koji je izbjegao u anektirana područja Dalmacije vratio se svojim kućama.⁹⁶

Talijanska vojska i sama je radila na tome da se srpske izbjeglice vrte svojim domovima na području koje su Talijani preuzeli pod svoju upravu.⁹⁷

Procjene broja Srba koji su napustili NDH 1941. po mjesecima	
do kraja lipnja 1941.	60 000 ⁹⁸
do sredine srpnja 1941.	80 000–85 000 ⁹⁹
lipanj i srpanj 1941.	150 000 ¹⁰⁰
do sredine kolovoza 1941.	105 000 ¹⁰¹
do 22. rujna 1941.	118 110 ¹⁰²

⁹³ S. D. MILOŠEVIĆ, *n. dj.*, 118., 119.

⁹⁴ *Zločini NDH*, dok. br. 90; S. D. MILOŠEVIĆ, *n. dj.*, 74., 115.-118.

⁹⁵ S. D. MILOŠEVIĆ, *n. dj.*, 74., 115.-118.

⁹⁶ *Isto*, 118.

⁹⁷ *Zločini NDH*, dok. br. 266.

⁹⁸ Podatak o 30 000 Srba koji su "prešli" i 30 000 "preseljenih" u Srbiju iznesen je na konferenciji o iseljavanju stanovništva održanoj 22. rujna 1941. u Zagrebu u poslanstvu Trećeg Reicha pod predsjedanjem Siegfrieda Kaschea, poslanika Trećeg Reicha u Zagrebu. Ovaj se broj u prvilu povezuje s iseljavanjem solunskih dobrovoljaca.

⁹⁹ Podatak vojnih i okružnih zapovjedništava u Srbiji poslan vojnom zapovjedništvu Trećeg Reicha u Srbiji iz sredine srpnja 1941.

¹⁰⁰ AJ, Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, fasc. br. 24267, Horvat Rupert i fasc. br. 2618, Richard Flögel.

¹⁰¹ Podatak vojnog zapovjednika Trećeg Reicha u Srbiji, odnosi se na razdoblje do sredine kolovoza 1941.

¹⁰² Podatak iznesen na konferenciji o iseljavanju stanovništva održanoj 22. rujna 1941. u Zagrebu u poslanstvu Trećeg Reicha pod predsjedanjem Siegfrieda Kaschea, poslanika Trećeg Reicha u Zagrebu.

Procjene o broju srpskog stanovništva koje je napustilo područje NDH (procjene se najvjerojatnije odnose samo na 1941.)	
110 000–165 000	Komesarijat za izbeglice i preseljenike u Beogradu, bez datuma ¹⁰³
200 000	Komesarijat za izbeglice i preseljenike u Beogradu, bez datuma ¹⁰⁴
više od 200 000	Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača ¹⁰⁵

Stanje nakon okončanja masovnih preseljenja

S obzirom na veliki priljev izbjeglica i iseljenika u Beogradu je tijekom svibnja 1941. osnovan Komitet za izbeglice i preseljenike, koji je sljedećeg mjeseca preimenovan u Komesarijat za izbeglice i preseljenike. U Srbiji su se izbjeglicama izdavale dvojezične srpsko-njemačke “izbegličke legitimacije/Flüchtlingsausweis”, koje su uz fotografiju imale osobne podatke o osobi te datum i mjesto prelaska u Srbiju.¹⁰⁶ Iseljene i izbjegle osobe s područja NDH donosile su u Srbiju hrvatske kune, koje su onda preko Komesarijata za izbeglice i preseljenike mijenjale u srpske dinare.¹⁰⁷

Izbijanje pobune srpskog stanovništva u NDH, iz čega će poslije nastati partizanski i četnički pokret, uvelike je otežalo plan njegova iseljavanja. Zapovjedništvo kopnene vojske NDH već je u izvještaju od 21. srpnja 1941. navelo da su Srbi “utučeni i preplašeni zbog seobe iz jednog kraja države u drugi i u Srbiju”, dok neorganizirano iseljavanje Srba pogoršava raspoloženje naroda i smirivanje političkih prilika.¹⁰⁸ Nakon izbijanja pobune, primjerice u Bosanskoj krajini, već početkom kolovoza bilo je jasno da će biti vrlo teško provesti iseljavanje.¹⁰⁹ Na kraju, vlasti NDH već su tijekom rujna 1941. raspolagale podacima da se dio Srba koji su izbjegli ili su iseljeni u Srbiju vraća na hrvatski

¹⁰³ Nejasni su podaci navedeni u spomenutom izvješću o oko 110 000 Srba, odnosno “prema stvarnom broju” 165 000 Srba s područja NDH, koji su smješteni posredovanjem Komesarijata za izbeglice i preseljenike. HDA, SDS RSUP SRH, 013.1.38, Prijepis izvješća Komesarijata za izbeglice Ministarskom savetu u Beogradu, original se nalazi u Državnoj komisiji za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača inv. br. 8113 (Prilog Zapisniku konferencije /prijevod i prepis/ od 4. lipnja 1941.).

¹⁰⁴ Izvješće Komesarijata za izbeglice i preseljenike navodi i broj od 200 000. HDA, SDS RSUP SRH, 013.1.38, Prijepis izvješća Komesarijata za izbeglice Ministarskom savetu u Beogradu, original se nalazi u Državnoj komisiji za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača inv. br. 8113 (Prilog Zapisniku konferencije /prijevod i prepis/ od 4. lipnja 1941.).

¹⁰⁵ AJ, Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, fasc. br. 24267, Horvat Rupert i fasc. br. 2618, Richard Flögel; S. D. MILOŠEVIĆ, *n. dj.*, 154.

¹⁰⁶ Izbeglička legitimacija br. 13088a na ime Vojislava Karadžića iz Gospića, zbirka dr. sc. Maria Jareba, Zagreb.

¹⁰⁷ S. D. MILOŠEVIĆ, *n. dj.*, 292., 356., 358.

¹⁰⁸ *Građa za historiju Narodnooslobodilačkog pokreta u Slavoniji*, knj. 1., dok. br. 42; A.-LJ. LISAC, *n. dj.*, 135., 141.

¹⁰⁹ *Zločini NDH*, dok. br. 189.

teritorij. Tako je primjerice Zavod za kolonizaciju na području Bijeljine iselio 20 000 osoba, ali se do rujna 1941. njih 14 630 vratilo na svoje posjede, dok su ostali i dalje bili u Srbiji.¹¹⁰

Prema drugim podacima kojima su raspolagale hrvatske vlasti iseljeni ili protjerani Srbi vraćali su se u NDH preko Indije, Golubinaca, Beške i Slankamena, pa se tražilo poduzimanje mjera kako bi se to onemogućilo.¹¹¹ Prelasci su bili pojedinačni i grupni, a razlozi su bili obilazak napuštenih posjeda ili pridruživanje u partizanske ili četničke redove, a bili su ilegalni ili s raznim, pretežito talijanskim ili njemačkim, propusnicama. Bilo je i krivotvorenja propusnica od strane komunista, koji su na taj način poticali povratak i organiziranje otpora. Velik broj Srba iz istočne Bosne koji su otišli u Srbiju vratio se na područje Sarajeva radeći u njemačkoj organizaciji Toth. Česti su bili slučajevi da su Srbi prije iseljavanja dio svoje imovine uspjeli sakriti ili pohraniti na čuvanje kod susjeda te su se vraćali kako bi tu imovinu prodali, a vlasti NDH vlakovima su ih vraćale u Srbiju.¹¹²

Zaključak

Represija koja je prema Srbima postojala od osnutka NDH imala je svoje gradacije, a očitovala se i u iseljavanju srpskog stanovništva, što je bio dio šireg plana i dogovora s Trećim Reichom vezanog za razmjenu stanovništva, odnosno iseljavanje Slovenaca na područje NDH. Treba napomenuti i potrebu da se smjesti brojno hrvatsko stanovništvo koje je u velikom broju izbjeglo ili je protjerano, osobito s područja koja su okupirali Kraljevina Italija, Mađarska i Treći Reich. Brojni prognani i izbjegli Srbi iz NDH posljedica su represije vlasti prema Srbima na nacionalnoj, vjerskoj i političkoj osnovi, a novouspostavljenim vlastima izlika je bila politička i identitetska vezanost srpskog stanovništva isključivo za jugoslavensku i srpsku političku opciju. Glas razuma koji je dolazio od pojedinaca, pa i pojedinih predstavnika vlasti NDH, bio je zalog nastavka kakvog-takvog života pojedinaca i obitelji nepoželjnih i neprijateljskih nacionalnih i etničkih skupina na području NDH. U konačnici je bilo najznačajnije sačuvati živote te u tom kontekstu treba promatrati prihvaćanje mjera smirivanja stanja u državi od vlasti i od dijela srpskog stanovništva, od kojih su neke izravno negirale njihov srpski nacionalni i jugoslavenski politički te vjerski, srpsko pravoslavni identitet (dakako, osim razbijanja Jugoslavije i osnivanja NDH, treba spomenuti npr. osnivanje Hrvatske pravoslavne crkve i prijelaze s pravoslavne na katoličku vjeru), a druge su ih mjere nastojale integrirati, ako su "lojalni", u državu (uključivanje u domobranske radne postrojbe, mogućnost zapošljavanja u državnim službama i dr.).

¹¹⁰ HDA, MDR, UPI, kut. 1776, Brojčani pregled iseljenika Srba iz NDH u Srbiju, 20. rujna 1941.

¹¹¹ HDA, Ministarstvo vanjskih poslova NDH, kut. 3, Poduzimanje mjera za sprečavanje ponovnog priliva Srba na područje NDH, Broj: 1023/1941.

¹¹² S. D. MILOŠEVIĆ, *n. dj.*, 308.-311.

Zbog neprekidnih kretanja stanovništva preko granice, osobito Drine, bilo da se radilo o iseljavanju, protjerivanju, uvjetno rečeno dobrovoljnim pojedinačnim ili masovnim prelascima, koja su se odvijala ne samo u prve dvije godine rata, problematično je iskazati točan broj srpskog stanovništva koje je iseljeno, prognano ili izbjeglo u Srbiju. Takvom stanju pridonosi i nedovoljna istraženost koja je išla u prilog onima koji su pretežno pretjerivali, ali i smanjivali broj ljudskih gubitaka srpskog stanovništva na području NDH.

Brojčani pokazatelji o iseljenim, izbjeglim i prognanim Srbima s područja NDH koji se navode u literaturi veoma su različiti, obuhvaćaju različite tipove migracije i različito razdoblje. Često su navedeni i pojedinačni podaci za neko područje i kraći vremenski raspon te su zbog nepotpunosti podataka samo indikativni primjeri koji svjedoče o raznim tipovima migracija, ali ne vode njihovoj konačnoj bilanci.

Pobuna/ustanak na području NDH i u Srbiji, neorganiziranost i represivne mjere koje su pratile sabiranje i iseljavanje srpskog stanovništva u NDH te nedostatak radne snage na slovenskom području za potrebe Trećeg Reicha promijenili su prvotne planove o iseljavanjima odnosno razmjeni stanovništva, a sve navedeno utjecat će i na druge tipove migracije svih nacionalnih i etničkih skupina, pa time i srpske.

SUMMARY

THE MIGRATION OF THE SERB POPULATION IN THE TERRITORY OF
THE INDEPENDENT STATE OF CROATIA DURING 1941

The Serbian population on the territory of the Independent State of Croatia (Nezavisna Država Hrvatska, NDH) was included in the Third Reich's plans for the transfer of population. According to the initial plans, the majority of Slovenes were to be resettled within the territory of the NDH, from whose territory an equal number of Serbs was to move, but this plan could not be executed due to the lack of labour force in the occupied portion of Slovenia and the uprising in the territory of the NDH and Serbia. This method of solving the Serb question in the NDH was desirable to the government of the NDH, given the anti-Serb attitude of the Ustaša movement. The Salonika volunteers who were colonists in Slavonia, Srijem, and in the Bosnian-Herzegovinian areas during the period of the Kingdom of Serbs, Croats, and Slovenes/Yugoslavia were in the first ranks of the expected migrants, which in time was to include local Orthodox communities as well. Several versions of Serb migration was occurring concurrently: emigration from the territory of the NDH, the return of Salonika Front volunteers from the areas occupied by Hungary and Bulgaria, transmigration/evacuation within the territory of the NDH, expulsion as well as life in refugee camps. This article first and foremost examines emigration and expulsion and to a lesser degree population transfer/evacuation and refugee life during 1941. Because of continuous population movement across borders, especially the Drina river, whether due to expulsion, "voluntary" individual or mass movement which took place not only during the first two years of the war, it is difficult to state the exact numbers of Serbs who migrated, were expelled, or fled to Serbia.

Key words: Nezavisna Država Hrvatska, 1941, Serbs, migration, emigration, expulsion, refugees, refugee camps, State Administration for renewal